

Araştırma Makalesi:

TÜRKİYE MODERN DEVLETİ'NİN OSMANLI'DAKİ KÖKENLERİ – TOPRAK YÖNETİMİNDE VE YÖNETSEL ORGANLARDA DÖNÜŞÜM

Fatma Eda ÇELİK¹

Özet

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinde modern devlet, hep kurumsal yapısıyla inceleme konusu yapılmış; biçimsel-hukusal özellikleri öne çıkarılarak incelenmiş ve reform süreçlerinin ürünü olarak görülmüştür. Yönetim bilimleri alanında, bu bakış açısı, daha da belirgindir. Ancak, bürokratik yapı da dahil, devletin aldığı biçim, doğrudan toplumsal ilişkilerin örgütlenme tarzının parçasıdır. O nedenle, devletin, 1920'lerde aldığı modern biçimi incelemek için, onu toplumsal ilişkilerin tarihsel gelişimi içinde görünür kılmamız gerekir. Bu perspektif bize, 18. yüzyılın ikinci yarısında krize giren ve çözülmeye başlayan toprak örgütlenmesiyle açığa çıkan yeni toplumsal sınıf ve tabakaların, siyasal zora dayalı sömürü ve tahakküm mekanizmasına karşı konumlandığını ve bu nedenle siyaset alanının borç ilişkileriyle biçimlenen iktisadi zora dayalı örgütlenme alanlarından soyutlanabileceği temsili kurul ve organlar eliyle yönetime katılmaya ve iktidarı talep etmeye başladıklarını gösterir. Süreç, kırsal kökenli burjuvazi olarak eşrâfi ve onun yerel meclislerden başlayarak, merkezi ve yerel meclislerde bir "sınıf olarak yönetme" pratiğini öne çıkarır.

¹ Dr. Fatma Eda Çelik, Sciences historiques et philologiques, EPHE / PSL Université, fatmaedacelik@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-2307-4796

Modern devlet, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesindeki değişimle yeni biçimde soyutlanmaya başlayan siyasal alanın somut görüngüsüdür.

Anahtar Kelimeler: modern devlet, Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye Cumhuriyeti, eşrâf, meclisler

THE OTTOMAN ORIGINS OF THE MODERN STATE OF TURKEY – TRANSFORMATION OF LAND ORGANIZATION AND GOVERNING BODIES

Abstract

In the history of the Ottoman Empire and the Turkish Republic, the modern state with a focus on its institutional structure has been a constant subject of investigation and has often been examined by emphasizing its formal-legal features and seen as a product of reform processes. In the field of administrative sciences, this perspective is even more prominent. However, the form that the state takes, including the bureaucratic structure, is a direct result of the way through which social relations are organized. Therefore, in order to examine the modern form that the Turkish state took in the 1920s, we need to analyze it through the lens of the historical development of social relations. This perspective shows us that the new social classes and strata that emerged within the land organization, which went through a crisis in the second half of the 18th century and started to disintegrate, conflicted with the mechanism of exploitation and domination based on political coercion. Furthermore, the new social classes started to participate in governing processes and to demand power by means of representative bodies and organs through which the political area could only be abstracted from the area based on economic coercion shaped by debt relations. The process highlights the notables (provincial / landed gentry) as the rural-based bourgeoisie and its practice of “ruling as a class” in the central and local councils, starting with the local councils. The modern state is the concrete expression of this new political area, which began to emerge with the change in the organization of social relations.

Keywords: modern state, Ottoman Empire, Turkish Republic, notables, councils

Giriş

1920'li yılların modern devletini, dayandığı siyasal rejim ve kurumsal yapıyı, 18. ve 19. yüzyılların toplumsal ilişkilerindeki dönüşüm ortaya çıkarmıştır. Devlet, toplumsal ilişkilerin örgütlenme tarzının cisimleştiği bir yapı olarak, 150 yıl boyunca, toplumsal ilişkilerde biriken çelişkilerden etkilenmiş ve bu ilişkilerin yeni tarzda örgütlenmesi yönündeki eğilim tarafından belirlenmiştir (Çelik, 2022). Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti devletini, son ve başlangıç düzeyinde etkileyen bu eğilim, temelde 18. yüzyıldan miras alınan ve 19. yüzyıl boyunca şekillenen yeni sınıf ve tabaka oluşumlarından beslenmiştir. Bu nedenle, 1920'lerin modern devletinin oluşumunda, pusulanın 150 yıla yayılan bu toplumsal dönüşümleri gösterdiğini görmeliyiz.

1. Erken Dönem Osmanlı'da Toplumsal İlişkilerin Örgütlenme Biçimi

İnsan, doğada, yaşamın yeniden üretimi için diğer insanlarla girdiği ilk işbirlikli ilişkiden itibaren örgütlü bir üretim faaliyeti yürütmüş ve tüm toplumsal ilişkilerinin çerçevesini örgütlü üretim faaliyetleri belirlemiştir (Özbudun, 2014; Sayer, 2012: 48-49). Üretken faaliyet ile üretken faaliyetin yönlendirilmesi ve ürününe el konulması faaliyetinin, bir başka deyişle, doğrudan üretici ile üreticilerin “emek yetisini dağıtma kudreti”ni elinde toplayanların birbirinden ayrılması, üretim ve dolayısıyla toplumsal faaliyetlerin bütününe artığa el koyma süreçleri tarafından belirlenmesine neden olmuştur (Ollman, 2012: 254; Sayer, 2012: 92, 94, 100; De Ste. Croix, 2014: 77-79). Tüm sınıflı toplumlarda artık çekimi mekanizmaları belirleyici hale gelmiştir.

Osmanlı'da üretken emeğin tarımsal artığına ilk sistemli el koyuş tarzı da, tüm toplumsal ilişkileri belirleyen askeri-mali-idari bir yönetsel mekanizma ortaya çıkarmıştır (Berktaş, 1995:107). Sistem doğrudan üreticinin “siyasal zor” / “iktisat dışı zor” (“kılıç hakkı”yla fetih) aracılığıyla ve kademeli tasarruf hakları çerçevesindeki dirlik tevcihi (hâss, zeâmet, tımar) ve mülk temlikli (mülk arazi, vakıf) yoluyla, bir beyin iline, yani toprağa bağlanarak, artığına belli bir “ortaklaşalık formu” içinde doğrudan (kişisel yükümlülükler) ve dolaylı (öşür, çift resmi, ispençe gibi vergiler) olarak el konulmasına dayanır (İnalçık, 2000: 109-110, 145, 150-154; İnalçık, 2012a: 28; Erdost, 2005: 150, 178; Berktaş, 1995: 114; Üşür, 1992: 433-436; Wood, 2003: 43-62; Ollman, 2012: 257-258).

Mirî topraklar üzerinde kurulan dolaylı artık çekiminin belirleyici olması nedeniyle, bu “siyasal birikim” sistemine (Brenner, 1985: 238, akt. Üşür, 1992: 450), genel olarak tımar sistemi adı verilmiştir. Beye bağlanma, toprağı bölüşme mücadelesi üzerinden beyin beye bağlanma süreci ile üstün mülkiyet ve yönetim haklarına dayanan bir kişisel himaye ilişkisini koşullamıştır (Oyan, 1998: 8-10; De Ste. Croix, 2014:423). Böylelikle, “mülk” üzerinde en üstte sultanın olduğu dirlik-makam dolayısıyla kurulan “sınıf [zümre]-temelli liyakat” sistemine dayalı bir dolaylı kolektif sömürü ve tahakküm ilişkisi kurulmuştur (Kunt, 1987: 28-29, 35; De. Ste. Croix, 2014: 132, 265; Çelik, 2022: 117; Hassan, 1977: 203, 215, 256-258; Abou-El-Haj, 2000: 33, 38-39, 43, 65-66).²

Raiyyet çiftliklerindeki daralmadan etkilenen Celâlî İsyancıları, 16. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve 17. yüzyılın ilk on yılında sarsıcı hale gelen artışa kademeli olarak el koyma sürecindeki krizi açığa çıkaracak ve tımar sisteminin egemen üretim biçimi olarak çözümlenmesine neden olacaktır (Akdağ, 2013: 71-81; Öz, 2007: 115, 123; Öz, 1997). “Serbest dirlik” sahipleri (hâss ve zeâmet sahipleri) altlarında çözülen kademelerdeki doğrudan üreticileri sömürü oranlarını arttırarak yeniden kendilerine bağlamak için iltizam usulüne dayalı bir rant çekme usulünü yaygınlaştıracak; buna paralel olarak siyasal birikim ayrıcalıklarının korunduğı koşullarda toprağın özel mülkleşmesi (mukataa-malikâne, vakıf), toprak toplulaşması ve servet birikiminin yoğunlaşarak bölgesel-özel ellerde merkezileşmesinin önü açılacaktır (Ergenç, 2012: 96-99, 206, 208, 230-241, 251-252; Genç, 2000: 102-104, 106-113, 115-119; Oyan, 2016: 140-142, 180-187, 191, 201; Akdağ, 2013: 16, 48-49; Abou-El-Haj, 2009: 19). Doğrudan üreticiyle borç ilişkisi kanalıyla dışardan ve araçlar (eşrâf ve âyân) kanalıyla üretimin finanse edildiğı ve örgütlendiğı, 17. ve 18. yüzyıllara damgasını vuracak yeni bir artık çekme ilişkisi kurulacaktır. Mali hakların yanı sıra bir kısım idari ve inzibati hakların da devredilmesiyle, kendilerine “kapı”lanan paralı askerlerin verdiğı siyasal birikim

² Osmanlı İmparatorluğu’ndaki “mülk” kavramını iktisadi ve siyasi (idari, askeri) bütünlüğü içinde anlayabilmek için hem kavramın çok boyutlu bir anlam zenginliğine sahip olduğunu hem de tarih içinde çeşitli anlamlar yüklediğini bilmek gerekir (Kenanoğlu, 2020; Çelik, 2022; Karasu, 2015). Böylelikle, kavramın Osmanlı toplumsal ilişkilerinin çözümlenmesinde analitik bir araç işlevi görebileceğı de görülmüş olur. “Sömürü ve tahakküm” ilişkisinin nasıl bir içerikle birlikte kurulduğuna ilişkin de Öğüt ve Çeğin’in (2010: 54) çözümlenmelerine bakılabilir.

gücüyle iltizam ve malikaneleri ellerinde tutan “birincil mültezim”ler, yani vezir ve paşalar, borç ilişkilerindeki aracı “ikincil mültezimler” eliyle kendilerine ait “kapı”lar ve “mülk” alanları oluşturmaya başlayacaktır (Abou-El-Haj, 1974; Veinstein, 48, 53-54; Tezcan, 2010: 36-41, 91-92, 94-95, 141-145, 180-181, 184-190). Makam-dirlik bağı, makam-servet bağı yönünde çözüldükçe, havale sistemi üzerinde yükselen bir “kapı”lar kolektif sömürü ve tahakküm mekanizması kurulacaktır (Abou-El-Haj, 2000: 73-75; Tezcan, 2009; Çelik, 2022: 183-184). Sınıf-temelli liyakatın yerini vezir ve paşa kapıları, mevâli kapıları ve hanedan kapıları alacaktır.

2. 18. Yüzyılın Krizi ve Toprak Örgütlenmesinde Başlayan Dönüşüm

18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı toplumsal ilişkilerini iki yüzyıldır belirleyen iltizam usulüne dayalı siyasal birikim biçimi krize girmiştir (Cezar, 1986: 34-35, 42, 50-54, 81-82, 105-106, 108, 135-136, 147; Genç, 2000: 126; McGowan, 2004: 782, 784-785). Mevcut üretim ilişkileri içinde doğrudan üreticinin yeniden üretiminin sağlanamadığı, emek yoğunluğunun arttırılmadığı, üst-mültezimlerin artık çekmekte zorlanarak çeşitlenen iltizam ve esham gibi borç ilişkilerine daha da bağımlı hale geldiği ve bağlantılı olarak askeri gücün temelini oluşturan “kapı halkı”nı beslemenin zorlaştığı koşullarda girilen bir krizdir, bu. Köylü isyanları, mültezimler arası hâkimiyet mücadelesi, âyân başkaldırıları patlak vermiştir. İngiltere ve Hollanda gibi erken dönemde kapitalistleşen ülkelerin yarattığı “uluslararası rekabet” baskısı altında toprağa ve askeri güce dayalı büyüme stratejisine dayanan siyasal birikimin devamı yönündeki direnç, Rusya, Avusturya ve Osmanlı hattında uluslararası bir kriz dinamiği haline gelmiş; imparatorluklar arası savaşları yoğunlaştırmış ve bağımsızlık hareketlerini güçlendirmiştir (Hobsbawm, 2008: 33; Hobsbawm, 1994).

Aynı dönemde, aynı üretim ilişkileri içinde, eş zamanlı olarak yeni bir üretim ilişkisi biçimi ortaya çıkmıştır. Mukataa-mâlikâne sistemi bir rant paylaşımı mekanizması olduğu kadar, belirli bir havale sistemi içinde işletme devri anlamına da geldiği için, “dolaylı” yoldan artık çekmenin zorlaştığı koşullarda “doğrudan”, yani işletme biriminin içinden artık çekmenin önü açılmıştır (Cezar, 1986: 45-47, 50, 52, 146; Palairret, 1997: 34-36; Salzman, 2011:

230). Doğrudan üreticinin mülksüzleştirilerek emek yoğunluğunun arttırıldığı ve mültezimlerin artığa tek elden ve doğrudan el koyabildiği koşullarda, servet birikimi sermaye birikimine dönüşme ve yoğunlaşma potansiyeli taşımıştır (Kaya, 2021). Bu durum, siyasal birikim mekanizmasının mevcut yapısı içindeki çözülme ve çatışmayı derinleştirmiş; mali, askeri ve idari örgütlenmenin merkezileşme biçiminin devamını imkansız kılmış; ancak, bölgesel ve yerel servet-sermaye birikim alanları yaratmıştır. Mali, askeri ve siyasi-diplomatik özerkleşme güçleriyle bu alanların bir kısmı, kısa zamanda, ayrı birer “mülk” alanına dönüşme potansiyeli taşır hale gelmiştir (McGowan, 2004: 782, 784-786; Adanır, 2006: 158-166).

Nasıl olmuştur da, aynı yüzyıl çözülüş ve oluşum olmak üzere, iki dinamiği de aynı anda içinde barındırmıştır? Bu soruya cevap verebilmek için artık çekim mekanizmasının temelini oluşturan doğrudan üretici köylüyle mültezimlerin kurduğu borç ilişkisine daha yakından bakmamız gerekir.

Celâlî İsyancıları sonrası üretim ilişkilerini değiştiren şey, köylünün, toprağı tasarruf etme hakkından bağımsız olarak, üretimi başlatacak, tohum ve hayvan tedarik edecek nakde sahip olmaması ve toprağı işlemesini sağlayacak bu girdilerin tımar sisteminden farklı olarak para-servet sahibi mültezimler tarafından tefecilik kanalıyla dışardan borç olarak sağlanmaya başlanmasıdır (Ergenç, 2012: 248, 253; Veinstein, 2014: 48). Doğrudan üretici konumundaki küçük köylülüğün hakim olduğu koşullarda, köylü, üretim araçlarına ve ürettiği ürüne sahiptir; ancak toprağı işleyerek üretim araçlarını elinde tutma gücünden yoksundur (Erdost, 2005: 197; Genç, 2000: 107). Üretimin devamı ve geçimini sağlamak için borç ilişkisine girer. Para-servet sahibi mültezimler de, doğrudan boyunduruk altına alınmamış bu hakim emek biçimi karşısında, ancak dışardan verdikleri borç yoluyla artı ürüne el koymaya devam edebilirler. Bu borç ilişkisi, tefeci-mültezim/tüccar-işletmeci biçimini koruduğu sürece dışsal ve dolaylı bir yapıya sahip olmuştur.

Köylünün borç yükü karşısında üretim araçlarını koruyamaması, toprak üzerinde fiili özel mülkiyet alanları yaratmış ve bu alanların yoğunlaşmasının önünü açmıştır (Ergenç, 2012: 248-249, 251-252). Toprakta bir kez, fiili de olsa, bir özel mülkiyet ortaya çıktığı vakit, para-servetin yeniden üretimi için, çekilen artığın çoğaltırılması yönündeki eğilim ağırlık kazanacaktır. Bu sömürü ve tahakküm ilişkilerinde yeni bir biçimi, toprağın para-servet sahibi tarafından, yine borç ilişkileri kanalıyla, ancak bu sefer

dışardan ve dolaylı olarak değil, “doğrudan” işletilmesini gündeme getirecektir. Artığa el koyma süreci, borcun doğrudan “toprak sahibi-müteşebbis” eliyle verildiği durumlarda, içsel bir ilişki biçimini alacaktır (Oyan, 2016: 144; Kaya, 2021: 14). Erken dönemlerden itibaren, bazı birincil ve ikincil mültezimler, mukataalarında köylüyle yaptıkları “muzâra’a” ve “murâba’a” borç sözleşmeleriyle toprağı “doğrudan” işletmişlerdir (Ergenç, 2012: 246-256).

Toprağın “doğrudan” işletildiği koşullarda, üretim araçlarının giderek daha fazla servet sahiplerinde yoğunlaştığı ve para-servetin yeniden üretimi için artığın ençoklaştırılması baskısının arttığı örneklerde, borç ilişkisi mülksüzleştirme yönünde güçlü bir araç olarak işlemeye ve toprak rantına “değişim değeri için” üretim eklenmeye başlamıştır. Bu, iktisat tarihçilerinin “çiftlikleşme” olarak adlandırdıkları süreçtir (Oyan, 2016: 137-147, 197-202, 212-217; Kaya, 2020). 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, geçimlik tarıma devam eden “bağımsız” orta köylülük, yoksullaşan küçük köylülük ve toprağın fiili özel mülkiyetine sahip büyük toprak sahiplerinden oluşan çok parçalı yapı içinde, sınıfsal farklılıkların temellük edenler lehine sadeleştiği ve artığa el koyma süreçlerinde hakim biçim halini alan bir bey/toprak ağası/ayan-ortakçı ilişkisi ortaya çıkmıştır (Veinstein, 2014: 49, 51; Kaya, 2020: 77-78). Bu ilişki biçimi, “genişleme eğilimli bir küçük meta üretimi”nin, yani para-servetin kendi kendini üretir hale gelerek sermayeye dönüşmesinin, yani toprakta ilk sermaye birikiminin temeli olmuştur (Oyan, 2016: 237, 281; Gürel, 2014: .307-309).

Görüldüğü gibi, mültezimler, mukataa-mâlikâne sahipleri, eşrâf ve âyânın kurduğu bu borç ilişkisi, 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde ikili bir yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir yanda, birincil mültezim olarak, üstün siyasal birikim haklarını koruyarak rant paylaşımına giren, artığa bu ayrıcalıkları kanalıyla uzaktan el koymaya devam eden ve feodal ranta odaklanan bir nevi “rantiyer” büyük toprak sahipleri vardır (Genç, s.113). Diğer yanda ise, ister bu kökenden isterse de ikincil mültezimlik kökeninden gelmiş olsun, köylüye verdiği borcu veya peşinen yatırdığı iltizam parasını üzerine kâr koyarak çıkarmaya çalıştığı için, artı ürünü doğrudan temellük ederek arttırma yönünde bir eğilim, yani bir verimlilik-mülksüzleştirme baskısı yaratan toprak sahipleri (Ergenç, 2012: 246-256; Kaya, 2020; Genç, s.114). İlki, siyasal birikim ayrıcalıklarını koruyarak toprak rantına ortak olma yönündeki direnci beslerken; ikincisi, toprağın özel mülkiyet olarak doğrudan

işletilmesi yönünde bir eğilimin gelişmesini koştulamaktadır. Bu iki ayrı eğilim, biri “dolaylı yönetim”, diğeri “doğrudan yönetim” olmak üzere iki ayrı sömürü ve tahakküm ilişki biçiminin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Çelik, 2022: 170-173, 235, 249).

Eğilimlerin gelişimi, birinin diğeri aleyhine çözölüşüyle değil, gelişimlerini sekteye uğratan birer kriz dinamiğine dönüşmeleriyle sonuçlanmıştır. Tüccarların dahi iltizama yöneldiği örneklerin de gösterdiği gibi, toprak rantının ve makam sahipliğinin hakim paraservet kaynağı olmaya devam etmesi, borç ilişkilerini devam ettirme yönündeki eğilimin üretici güçleri geliştirmek ve üretim ilişkilerini dönüştürmek yönündeki eğilimden baskın olması, verimlilik ve işbölümü düzeylerinin düşük kalması, mülksüzleşme ve özel mülkiyet eğiliminin sınırlılığı, pazar için üretimin “istikrarsız ve tesadüfi” oluşu, savaşlar ve nüfus/emek kıtlığı tarımda kapitalistleşme yönündeki gelişimi çelişkili hale getirerek yavaşlatmış ve üretim ilişkilerindeki dönüşümün feodal özellikler taşımaya neden olmuştur (Ergenç, 2012: 255-256; Oyan, 2016: 216, 229-233, 317-320; Kurmuş, 2007: 140-143; Kaya, 85, 86).

Çiftlikleşme eğilimin yaygın olduğu Balkanlarda dahi, ikincil mültezim statüsündeki âyânların, “kapı”lar hiyerarşisi oluşturan havale sisteminden kopuşlarının ekonomik temelli olmaktan öte askeri nitelikte olması, yani 1768-74 Savaşı’nın sevkiyatında âyânın idari ve mali üstünlüğüyle kendisini bir “savaş âyânı” gibi konumlandırmasını sağlayacak şekilde güçlendirmesi bunu gösterir (McGowan, 2004: 786; Aksan, 1998: 28). 18. yüzyılın ikinci yarısında malikânelerle birlikte işletme hakkını alarak birer toprak sahibi-müteşebbise dönüşmeye başladıkları dönemde dahi, toplumsal ilişkilerin örgütlenme sürecindeki konumlarını aslen siyasal birikim ve askeri güçleriyle konsolide etmişlerdir (Kaya, 2021: 14; İnalçık, 2014: 33-34). Mülksüzleştirme biçimi olarak Balkanlarda toprakbentliğinin yaygınlaşması, Batı Anadolu’da ise köle emeğinin kullanılması da siyasal zorun belirleyiciliğinin devam ettiğini gösterir (Kaya, 2021: 65-66). Ancak, asıl gösterge mücadelenin borç ilişkileri üzerinden artığa el koyanlar arasında yoğunlaşmasıdır. Âyânlar, makamları kanalıyla siyasal birikim ayrıcalıklarını devam ettiren, yani “dolaylı yönetim” yoluyla artığa el koyan birincil mültezimlere karşı adem-i merkezîyetçi bir yönelim içine girecektir (Genç, s.229-230; McGowan, 2004: 766, 786; Palairat, 1997: 36-37; Shaw, 2008: 447-502). Giderek daha fazla vezir ve paşa rütbelerine talip olmaya başlayacak; siyasal ayrıcalıklar kazandıkça, hakimiyetleri altındaki alanları birer

“mülk” alanı haline getirme ve bölgesel hanedanlıklar kurma eğiliminde olacaktırlar (Uzunçarşılı, 1942: 4, 7, 11, 17).

Doğrudan sömürü ve yönetimin en yaygınlaştığı alan olan Balkanlar, rant ve asker paylaşımına direncin de en yoğun olduğu alan olmuştur. Bu direnç, 1806'da Nizâm-ı Cedid'e karşı gelişen bir “Âyân Koalisyonu”nun oluşmasına ve 1808'de âyânları merkezi iktidar düzeyine taşıyacak Sened-i İttifak'ın imzalanmasına neden olacak kadar güçlü bir değişim dinamiği haline gelecektir (Üstün, 2013: 126, 143; Adanır, 2006: 185; İnalçık, 2012b: 93-97; Uzunçarşılı, 1942: 64). Bu mücadeleler, başka düzeydeki mücadelelerle de birleşmiştir. “Doğrudan” yöneticiler gibi, doğrudan üreticilerin de aşar üzerinden İstanbul ile karşı karşıya geldiği; 19. yüzyıl da dahil kimi köylü isyanlarının doğrudan İstanbul'daki paşalara yöneldiği görülmüştür (Salzmann, 2011: 150; Palairat, 1997: 36, 47-49). Aşarın maktu niteliğinden dolayı çift-haneden değil, mukataaya verilen alandan komünal olarak toplanması, köylü ailelerinin ötesinde bir bütün olarak toplulukları etkilemiş ve gayri-müslim toplulukların özerklik iddialarıyla birleşmiştir (Adanır, 2006: 157-158, 164, 166, 182-184). Toprak üzerindeki siyasal birikim süreçlerini kesen ve âyânlarda cisimleşen doğrudan sömürü ve tahakküm mekanizmalarının güçlenmesi, 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başı imparatorluğu saran ve sarsan adem-i merkezleşme süreçlerinin temelini oluşturmuştur.

3. 19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yeni Sınıflaşma ve Tabakalaşma Dinamikleri

19. yüzyıla para-servetin emeği borç ilişkileriyle üretim araçlarından kopararak veya toprak üzerindeki geçimlik haklarını koruyamayacak duruma getirerek doğrudan kendine bağlamaya başladığı, yani para-servetin sermayeye dönüşme ve aynı anlama gelmek üzere tarımda ilk kapitalist birikim veya kapitalistleşmenin başladığı koşullarda girilmiştir (Kaya, 2021; Üşür, 1992: 380-381). Ancak, bu koşullar, borç ilişkilerinin doğası nedeniyle, çok katmanlı siyasal birikim kanalları tarafından baskılanmaktadır.

Yüzyıl itibariyle bu ilişkilere “zorunluluk olarak pazar” koşulları eklenecektir (Wood, 2006: 21, 29, 68; Yaman Öztürk, 2008: 45, 133). Kapitalist gelişmenin belli bir aşamasında uluslararası pazar, kapitalist olmayan toplumlardakinden ve zamanlardan farklı olarak sermayenin yeniden-üretimi doğrultusunda üretim ve dolaşım alanının zorunlu olarak birbirine bağlandığı; üreticilerin, mülk edinenlerin ve metanın kendilerini

yeniden üretmek için girmek zorunda oldukları bir alana dönüşmüştür. Feodal ilişkilerin çözülüşünde ileri bir aşamaya gelmiş olması ve üretim ilişkilerinde yaşanan değişimin kapitalist ilişkilerin embriyonunu içinde barındırması, zorunluluk olarak pazarla eklemlenme sürecini bir “geç kapitalistleşme” deneyimine dönüştürecektir (Dobb, 2000: 97-101; Yaman Öztürk, 2008: 23-24; Oyan, 2016: 337-338). Ancak para-servetin sermayeye dönüşümü ve emeğin mutlak olarak üretim araçlarından koparılacak mülksüzleşmesi, henüz üretim ilişkilerini tümünden dönüştürecek ve “iç pazar”ı oluşturacak bir sermaye döngüsü yaratmadığı için bu eklemlenme süreci meta-sermaye ve para-sermaye cinsinden ülkeye giren yabancı sermayeye bağımlılaştırıcı bir dönüştürücü güç verecektir (Keskin ve Yaman, 2013: 39-57). Sürecin miladı 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Antlaşması ve hemen akabinde açılan Tanzimat Dönemi (1839-71)’dir (Çavdar, 1982: 14-16, 47-74).

3.1. 19. Yüzyılda Yeni Sınıf ve Tabakalar

Zorunluluk olarak pazarla eklemlenme süreci, sınıflaşma-tabakalaşma seyrini ve burjuva sınıf oluşumunu da sıçratan, bağlantılı olarak kırsalda kapitalistleşme sürecinin omurgası haline gelecek toprak sahibi eşrâfın dönüşümünü tamamlayacak bir süreç olacaktır. Bu oluşum sürecini, ancak toplumsal ilişkilerin bütününe etkileyen diğer sınıflaşma ve tabakalaşma süreçleriyle birlikte ele aldığımız zaman tam olarak kavrayabiliriz.

Eşrâfın gelişimini ve konumunu netleştirmek istediğimiz zaman, 19. yüzyılın sınıflaşma-tabakalaşma dinamiklerinin bir boyutunu müslüman Türk mülk sahibi sınıfların tarım, ticaret ve sınai üretim alanında yaşadığı daralmanın oluşturduğunu görürüz. Daralmayı gündeme getiren en önemli bileşen, mülk sahibi sınıflar üzerinde zorunluluk olarak pazarın rekabet baskısını hissettiren yabancı sermaye sahipleridir. Bu unsur, meta ve sermaye ihracı söz konusu olduğunda dışsal bir aktör olarak görülmektedir. Bu, dış talebin belirleyiciliği ve dış borç söz konusu olduğunda doğrudur (Quataert, 2004: 948-951, Kurmuş, 2007: 126-127, 135; Bağış, 1983: 1-17). Ancak, ülke sınırları içinde doğrudan yabancı sermaye eliyle kurulan ticaret şirketlerinin varlığı, bu şirketlerin Balta Limanı gibi antlaşmalarla çok önemli ticari ayrıcalıklara sahip olmaları, tüccar-imalatçı biçimini alarak basit meta üreticisi köylü ve zanaatkârın malını pazara ulaştırma kapasitesini edinmeleri ile üretim alanıyla bütünleşmeye başlayarak ihracata yatırım yapar hale

gelmeleri, toplumsal ilişkilerin içsel bir aktörü olarak güç kazanmış olduklarını gösterir (Kurmuş, 2007: 74-76, 100-101; Keyder, 2014: 3). Yabancı sermayenin bu özellikleri, doğrudan üreticiyi mülksüzleştiren ve 1867 yılı itibariyle yabancıların mülk edinmesi önündeki engelleri aşındırarak mutlak özel mülkiyet edinmeye başladıkları örneklerle birleştiğinde, mülkiyet ve üretim ilişkilerini dönüştüren bir özelliği açığa çıkarır. 19.yüzyılın ikinci yarısında ticaret ve üretim alanlarına sigortacılık, bankacılık ve kredi alanlarının oluşturduğu mali alan da eklenecek; finans kapitalin, İngiliz girişimci Wittall'ın öncülük ettiği, hisseleri Londra borsasında işlem görmeye başlayan İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi örneğinde olduğu gibi özel, Reji İdaresi'nde olduğu gibi çok-uluslu şirketler yoluyla ekonomik faaliyetleri bütünlük olarak örgütlemeye gücüne sahip olduğu görülecektir (Keskin ve Yaman, 2011: 20; Öztürk, 2011: 20; Kurmuş, 2007: 127-141, 146-168).

Yabancı sermayedarlarla birlikte, 19.yüzyılın liberalleşme dalgasında hızla gelişen bir kesim de gayrimüslim mülk sahibi sınıflar olmuştur. Gayrimüslim tüccarlar, 17. yüzyıldan itibaren yabancı tüccarlarla ve yabancı ülkelere yerleşmiş “millet”lerinden tüccarlarla kurdukları ilişkiler üzerinden uluslararası pazara eklenmeye başlamışlardı (Bağış, 1983: 16, 22-33, 54-55). III. Selim'in kendilerine verdiği “Avrupa tüccarı” imtiyazını, gerek “Hayriye tüccarı” gibi müslüman gerekse yabancı tüccarlarla rekabet içinde dış ticaretten daha fazla pay almak için kullanmışlardır (Bağış, 1983: 52, 63-65, 96-99; Quataert, 2004: 956-957; Kaya, 2012: 83). Erken dönemlerden itibaren ticaret üzerinden elde etmeye başladıkları sermaye birikimi, onlara, özel olarak da Rumlara, 19. yüzyıla gelindiğinde müslüman mülk sahibi sınıflar ve tüccarlar karşısında bölüşüm ilişkilerinde üstünlük getirmiş ve 19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir, Selanik ve İstanbul gibi bölgelerde uluslararası pazarın önemli bir bileşeni haline gelmelerini sağlamıştır (Alpan, 2008: 131-132, 134-137). Gayrimüslimlerin, mali sermaye alanında da, borç ilişkilerinde oynadıkları geleneksel sarraflık rolünden beslenen belirgin bir güçleri vardır (Kazgan, 2005, 17, 20-27, 38-43). Meşhur Galata Bankerleri, ağırlıklı olarak Ermeni ve Yahudilerden oluşmaktadır. Açtıkları yatırım bankacılığı alanı, 19. yüzyılda yabancı sermaye tarafından Osmanlı Bankası aracılığıyla kurumsallaştırılmıştır.

Yabancı sermaye ve gayrimüslim sermayenin genişleme eğiliminin yanında, 19. yüzyılın sınıflaşma-tabakalaşma sürecinde çoğu zaman göz ardı edilmiş ikinci bir boyut daha vardır: içsel

tabakalaşma süreçleri ve bu süreçlerin ana kurucu unsuru olarak müslüman Türk mülk sahibi sınıfların gelişimi. Birincisi, 20. yüzyıla kadar üretim ve mülkiyet ilişkilerinin de bütünüyle dönüşmesini engelleyecek şekilde, üretim, pazar ve finansman düzeyinde çiftlik sahipliği, mültezimlik, sarraflık-tefecilik ve ticaretin iç içe geçmiş doğasının belirleyiciliğini korumuş olmasıdır (Quataert, 2004: 958-959; Kaya, 2021: 17, 30, 64-65). Bu mekanizma, ilkinin genişlemesini baskılamıştır. Yabancı ve yerli tüccarların tümünün 19. yüzyılın ortalarından itibaren yeniden iltizama yönelmeleri, ticaret ağlarının ülke içlerine girmekte zorlanarak limanlarla sınırlı kalma eğiliminde olması, çok az örnekte tüccar-imalatçı biçimini almaları ve mübadele ticaretinin ötesine geçip üretim ve bölüşüm alanını dönüştürecek bir sermaye döngüsünü kurmaları ilk elden bunu gösterir (Kaya, 2012: 85, 86; Kurmuş, 2007: 90-93; Keyder, 2014: 3; Oyan, 2016: 317-324, 326, 332). Burada artıktan en büyük payı alan kesim, siyasal birikim ayrıcalıklarını koruyarak, giderek artan oranda vakıflar üzerinden “dolaylı yönetim” kanalıyla toprak rantından pay alan birincil mültezimlikten ve “doğrudan yönetim” kanalıyla çiftlikleri birer toprak sahibi-müteşebbis olarak işletmeye başlayan birincil ve ikincil mültezimliklerden gelen iki ayrı tabakadır. Batı Anadolu’da yabancı sermayenin Amerikan pamuğuna alternatif olarak teşvik ettiği ve üretimini çok büyük oranda yükselttiği pamuk üretimi dahi, daha çok küçük köylünün üretim sürecine ortakçı olarak dahil olduğu bu büyük toprak sahiplerinin topraklarında gerçekleşmiş; üretimden pazarlamaya mevcut üretim ilişkilerinin ve tekniklerinin baskısı altında kalmıştır (Kurmuş, 2007: 127-136; Sarıbey Haykıran, 2013: 156-157, 163-164). 19. yüzyılda Rum, Ermeni ve Yahudiler de, Batı Anadolu’da çiftlik sahibi olmaya ve Türk Müslüman mülk sahibi sınıflarla toprak üzerinden rekabet içine girmeye başlamışlardır (Sarıbey Haykıran, 2013: 72-79). Ancak, Birinci Dünya Savaşı’nın arifesine geldiğinde, Türk Müslüman mülk sahibi sınıfların direncinin, hakim üretim ve mülkiyet ilişkilerinin kırılmasına ve gayrimüslimlerin sermayelerini üretken sermaye ile bütünleştirmelerine engel olduğu görülmüştür.

İkincisi, mali sermaye alanındaki genişleme eğilimi, birincil mültezim kökenli mülk sahibi sınıfların yatırım eğilim ve tercihleriyle paralellik taşır. İltizamla birlikte gelişen sarraflık, 19. yüzyılın ilk yarısında iltizamı kapsamakta; diğer spekülative yatırımlar (bankacılık, borsa, kıymetli evrak, kambiyo işlemleri) da hala bankerler ile mültezimleri, mültezim kökenli toprak ve makam sahiplerini bir araya getirmektedir (Kazgan, 2005: 17, 20-27, 38-43;

Eldem, 2014: 174-176, 181). Örneğin, Galata Bankerleri aslolarak aracılık işlemleri yapmaktadır; servetlerini spekülâtif araçlara yönelterek kâr edenler ise çoğunlukla saray ve vükelâdır. Tanzimat'ın en önemli sarraflarından Avrampaşı Kamondo, aslolarak büyük Tanzimat paşası Mustafa Reşid Paşa'nın parasını işletmektedir. 19. yüzyılın sonunda, Osmanlı Bankası'nın önemli müslüman yatırımcıları arasında makam sahibi Süreyya Paşa, Gazi Muhtar Paşa ve Avlonyalı Ferid Paşa yer alır. Osmanlı Bankası'nın tahvil ve hisse senedi yatırımlarının % 18'i müslümanlara, bunların da % 90'ının makam sahiplerine aittir. Müslüman mülk sahipleri yabancı ve yerli şirketlerden de pay almaya başlamışlardır. Yabancı sermayeyle kurulan İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi'nin 1859'da satılan pay senedlerinden % 80'i ülke içine satılmış ve bu senedlerin en büyük alıcısı makam sahipleri olmuştur (Kurmuş, 2007: 102-103). Bunlardan biri de padişahın kendisidir. Taşımacılık yaptığı alanda tekel imtiyazına sahip Şirket-i Hayriye (1851) ise, yerli bir sermaye şirketi olarak kurulmuş ve hissedarlarını hisse senetleri oranında sermayesine ortak etmiştir. İlk sermayedarları Mustafa Reşid Paşa, Tophane Müdürü Fethi Paşa, Serasker Damad Mehmed Ali Paşa, Mısır Hidivi Mehmet Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım gibi paşa, saray ve devlet ricâli ile Galata Bankerleridir (Kazgan, 2005: 29-36; Toprak, 2012: 134-135).

Üçüncüsü, Balta Limanı Antlaşması'ndan sonra bile, müslüman Türk tüccarların rekabeti bırakmamasıdır. Ticaret alanında bir eşitsiz gelişim olduğu açık olsa dahi, kimi veriler bu alanda da önemli bir müslüman Türk varlığı olduğunu gösterir. 1882 yılında Dersaadet Ticaret Odası'nın 24 kişilik Oda Meclisi'nde (yönetim kurulu) ikinci başkan dahil 7 müslüman tüccar vardır (Gülsoy ve Nazır, 2009: 45-47, 57-58, 82-83). Odaya bağlı tüccarların mali durumlarına göre dört ayrı sınıfa ayrıldığı ve sadece birinci ve ikinci sınıftakilerin yönetime girme hakkını kazanabilecek mali yeterliliğe sahip oldukları düşünüldüğünde, bu tüccarların da önemli bir ticaret sermayesi birikimine sahip oldukları görülür. Bununla birlikte, müslüman ve gayrimüslim tüccarlar arasındaki farklardan ziyade, bölgesel farklar belirleyicidir. İzmir ve Selanik'in gerilemesi pahasına ticaretin İstanbul'a yönlendirilmesi ve İstanbul'un en önemli ithalat limanı olmaya devam etmesi bunun açık göstergesidir (Kurmuş, 2007: 87-89).

Bu noktada, hemen bir ara sonuç çıkarmamız gerekir ise, şöyle denebilir. 19. yüzyıl yalnız gayrimüslimler açısından ve yabancı sermaye eliyle yaşanan bir burjuvâlaşma süreci değildir. Müslüman

ve Türk unsurları da kapsayan bütünleşik bir kapitalistleşme ve burjuvalaşma süreci vardır. Hem sermayeye dönüşme eğilimi ve birikim itibarıyla en yüksek oranlara ulaşan para-servetin hem de bütünleşik gelişimin en yoğunlaştığı alan olarak başkent İstanbul’da bu gelişim görünürlük kazanır. Edhem Eldem (2014: 161-162, 169-171), bu gelişimin bütünleşik yanına dikkat çekerek İstanbul özelinde kozmopolit bir “Osmanlı burjuvazisi” tanımlar. Ancak, bu, bize, sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimi nedeniyle büyük burjuvazi olarak nitelendirebileceğimiz bu tabakanın içinde alt-tabakalar olduğunu unutturmamalıdır. Para-servet ve sermaye kaynakları, sermayelerinin türü ve kendini üretme kapasiteleri itibarıyla bu tabaka bütünleşik bir yapı arz ettiği gibi, fay hattı rekabet olan bir hat üzerinden ayrı tabakalara da ayrılabilmiştir. Bu ayrışmanın 1923 İzmir İktisat Kongresi’nin hemen öncesinde belirginlik kazandığı görülecektir. Kongre hazırlık çalışmalarından başlayarak, Milli Türk Ticaret Birliği, İstanbul Ticaret Odası’nın “ithalât ve ihracat ticaretinde Türklerin hakimiyetini temin” için “ıslah ve takviye” edilmesi gerektiğini savunacaktır (Ökçün, 1968: 86-88) Bu durum, Osmanlı taşrasındaki kapitalistleşme ve burjuvalaşma eğilimleriyle kurulan ilişki için de geçerlidir (Akyalçın Kaya, 2015). Kimi zaman ve yerlerde bütünleşme, kimi zaman ve yerlerde ise rekabet unsuru öne çıkmıştır.

Dördüncüsü, lonca çatısı altında örgütlenen ve servet biriktirme imkanları sınırlı olan küçük tüccar ve zanaatkârlardan oluşan esnafın da pazara dönük üretim yapmaya başlamasıyla, kendi içinde yaşadığı tabakalaşma eğilimidir (Eldem, 2014: 161, 171, 173). Esnaf, ticaret sermayesi ve üretken sermaye üzerinden ticaret ve imalat alanlarına bölünmeye başlamış; kendi içindeki birikim olanakları farklılaşmıştır. Ticari sermaye birikimleriyle, esnafıktan gelen, yani küçük tüccar iken burjuvalaşarak Dersaadet Ticaret Odası’na üye olabilecek mali büyüklüğe ulaşanlar olmuştur. Bu eğilim, 1850 tarihli Kanunname-i Ticaret’te tüccar ve ticari işletme ile esnaf arasında, nakdi sermaye ve iş hacimleri üzerinden bir ayırım yapılmaya başlandığında daha net bir şekilde görünür hale gelmiştir (Gülsoy ve Nazır, 2009: 18, 51, 151-152).

Beşincisi, Osmanlı taşrasında kentsel alanda yaşanan dönüşümdür. Dilek Akyalçın Kaya (2015), Selanik’i konu alan çalışmasında, tarımsal faaliyetlerdeki dönüşümle birlikte, şehrin de dönüşmeye başladığını; ancak, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında açığa çıktığı şekliyle, bu dönüşümün eşrâftan farklı olarak ticari ve sınai faaliyetlerden beslendiğini ve ona yöneldiğini

gösterir. Para-servetin bu alanlarda kâr getirecek yatırımlara yönlendirildiğini ortaya koyar. Ancak, çalışmanın konumuz açısından en dikkat çekici tarafı, şehirde yaşanan bu kapitalistleşme ve burjuvalaşma sürecinin dini ve etnik ayrımları kesen yeni bir sınıflaşma ve tabakalaşma süreci olmasıdır. Müslüman mülk sahibi sınıflar, makam sahibi olma ayrıcalıklarını da kullanarak, bu sürecin organik parçası olmuşlardır.

Rahatlıkla, Osmanlıcılık siyasetinin ve 1908 Devrimine giden sürecin, bu bütünleşik gelişimden beslendiği söylenebilir. Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı ise, birikim alanları ve olanakları üzerinden, milliyetçilik akımlarına eklenmiş ayrışmaları belirgin hale getirecektir.

19. yüzyıldaki bu sınıflaşma ve tabakalaşma süreçleri, müslüman Türk mülk ve makam sahibi sınıfların, bölgesel, alansal ve içsel eşitsizliklere sahip ancak bütünleşik bir kapitalistleşme ve burjuvalaşma sürecinden geçtiklerini gösterir. Tabakaların birbirine karşı konumlarında daraltıcı ve genişletici faktörler söz konusudur. Sınıf mücadelelerinin fay hatları bu düzlemlerden geçecektir. Ancak tarımsal üretimin hacmi ve mali, ticari ve sınai gelişimin tarımsal üretimle ilişkisi dolayısıyla, tarım alanı süreçte belirleyici hale gelecektir. Zorunluluk olarak pazara eklenmekte olan ve kapitalist ilişkilerin embriyonunu içinde barındıran çiftlikler ve onların ekseninde örgütlenmiş sınıf ve tabakalar da bu sürecin katalizörü olacaktır. Kimi veriler, tarımda kapitalistleşme eğilimin boyutunu ve ekonomik alan içindeki ağırlığını açıkça gösterir. 1914 yılı verilerine göre, tarım ürünleri ve hammaddeler Osmanlı ihracatının % 90'dan fazlasını oluşturmaktadır (Oyan, 2016: 340). Beş tarım ürününün İzmir limanındaki ihracat payı % 70'i geçmiştir. Ticari ürünlerin yetiştirildiği arazilerin fiyatı artmış; tarımsal üretimin değeri ile bağlantılı olarak aşar ve ağnam matrahları yükselmiştir (Oyan, 2016: 343-344). İşte, tam bu noktada, eşrâfın, kendini diğer sınıf ve tabakalardan ayırarak öne çıktığını; bir yanılla kriz, bir yanılla da değişim dinamiği haline geldiğini görürüz.

3.2. Toplumsal İlişkilerin Örgütlenmesinde Eşrâfın Belirginleşen Konumu

Havale sisteminin çözülüşü, dolaylı olarak topraktan artık çekme ayrıcalığına sahip olanların eskisi gibi artıktan pay alamamaları nedeniyle ikincil mültezim konumundaki âyânlarla mücadeleye girmeleri ve “mülk” iddiasındaki âyânların tasfiyesinden sonra, Osmanlı topraklarında kademeli tasarruf

haklarının kaldırılması, tasarruf eden ile sahip olanın tek bir kişiye indirilmesi, yani “tek” tasarruf sahipliği yönünde bir mülkiyet mücadelesi başlamıştır (Terzibaşoğlu, 2006: 122; İnalçık, 2014: 28-32). Birincil ve ikincil mültezim kökenli büyük toprak sahipleri, zengin köylüler, orta ve yoksul köylüler ile para-servet sahibi sarraf, tüccar gibi tabakalar, bu mücadeleye dahil olmuşlardır. Alanı düzenlemek için, tımarın ve mâlikânelerin kaldırılması yönünde adımlar atılmış; 1847 Tapu Nizamnamesi, 1858 Arazi Kanunnamesi, Çiflikât Nizamnameleri gibi yasalar çıkarılmıştır (Kaya, 2021: 22-23; Kaya, 2015: 352-363, 368-369). Sınıf ve tabakalar arası mücadeleler ve düzenlemeler, üst mülkiyet haklarının tamamen tasfiye edilemediği, yani toprakta devlet rakabesinin belirli biçimlerde devam ettiği koşullarda, “mutlak” özel mülkleşme yönünde bir eğilim yaratmıştır (Aytekin, 2006: 189-194).

Süreç, 1908 ve 1923 dönüşümlerinin fay hattını oluşturacak Balkanlar ile Orta ve Batı Anadolu’da şöyle işlemiştir. Âyân çiftliklerinin tasfiyesiyle açığa çıkan topraklar, Balkanlar’da Darphane-i Âmirece müsadere edilerek Emlâk-ı Hümâyûn çiftlikleri adıyla dolaylı yönetim ayrıcalıklarına sahip makam sahibi paşalara ve onlarla birlikte büyümüş olan Galata Bankerleri gibi sarraflara iltizama verilmiştir (Kaya, 2015; Terzi, 1998: 137-141). Böylelikle bu kanaldan mücadeleye dahil olamayan büyük toprak sahiplerinin alanı daralmıştır. Ancak, iltizamla verilmelerine rağmen bu topraklar özellikle belli bölgelerde daha çok “dolaylı” değil “doğrudan” işletilmekte ve birincil mültezimlikten gelen toprak sahipleri kapitalist bir işletmeci, yani toprak sahibi-müteşebbis gibi davranmaktadır (Kaya, 2015: 338; Kaya, 2021: 14). Tırhala’daki (Bulgaristan) çiftlikleri inceleyen Kaya (2015: 336-340), toprağın işletilmesinden elde edilen kârın, işletmeden kiraya vermekten yüksek olduğu durumlarda, büyük toprak sahiplerinin toprağı “doğrudan” işletmeyi tercih ettiklerini göstermiştir. Bu alandaki en önemli yatırımcılardan biri Tanzimat’ın ünlü sadrazamı Mustafa Reşid Paşa’dır. Paşa öldüğünde, çoğu bu yatırımlarından kaynaklı borçlarının toplamı dahi 1857-1858 Osmanlı devlet bütçesi gelirlerinin % 15,3’üne denk gelecek meblağa ulaşmıştır. Sermayenin İstanbul’da yoğunlaşmasına ve merkezileşmesine neden olan bu “doğrudan yönetim” pratiklerinin, İstanbul merkezli büyük burjuvalaşma sürecinin çok önemli bir parçasını oluşturduğu görülmektedir. Diğer yandan, bu tabaka hem İstanbul merkezli dolaylı yoldan artık çekimine katılmaya devam eden siyasal birikim ayrıcalıklarına sahip tabakaları hem de yereldeki ikincil mültezim

kökenli bey ve ağaları karşısına almış; yani sınıflar arası yeni bir konumlanma yaratmıştır. Bu konumlanma, verimlilik temelli rekabeti derinleştirerek, özellikle ikincil mültezim kökenliler dahil tüm çiftliklerde “doğrudan” işletme pratikleri yönünde bir basınç oluşturacaktır (Kaya, 2015: 339, 351, 363-367; Kaya, 2021: 43-44). Bu pratikler “mutlak” özel mülkiyetin güçlenmesi, mülksüzleşmenin artması yönündedir. Ancak, feodal siyasal bağların, tam anlamıyla tasfiyesi değil; sürece eklenmesi ve yer yer süreci pekiştirmesi söz konusudur. Büyük toprak sahibi-ortakçı ilişkisinin aracıları kaldıran ama hala çoğunlukla borca dayanmaya devam eden doğası ve toprakbentlik pratikleri bunu gösterir. Bu gelişmeler, 1908 öncesi İstanbul-Balkanlar arasındaki artık çekim-sermaye birikim süreçlerinin toprak üzerinden nasıl iç içe geçtiğini, İstanbul merkezli para-servet ve aynı zamanda giderek artan oranda sermaye sahibi sınıfların oluşumunun Balkanlar’dan nasıl beslendiğini, Balkanlar’la yerel mülk sahibi sınıfların nasıl hem dolaylı hem doğrudan yönetim ayrıcalıklarına sahip tabakalar karşısında konumlandığını anlamamızı sağlayacaktır. Dahası, Balkanlar’ın kaybının İstanbul’daki mülk sahibi sınıflar için nasıl daraltıcı bir yıkım olduğunu ve geriye kalan topraklarda sınıf mücadelesini nasıl kızıştırdığını görünür kılacaktır.

Batı ve Orta Anadolu’da ise, Çiftlikât-ı Hümâyûn yatırımları ile Çiftlikât Nizamnamelerine rastlamıyoruz (Kaya, 2021: 43-44). Burada daha çok, birincil mültezimler yaygın ve artan şekilde vakıflar üzerinden toprak üzerindeki haklarını korumuş ve “doğrudan yönetim” (işletme) yerine ikincil mültezimlere iltizama vermeye devam etmişlerdir (Terzibaşoğlu, 2006: 127-128; Sarıbey Haykıran, 2013: 52-69). Ancak, Balkan âyânlarından farklı olarak, Anadolu âyân ve eşrâfının, erken dönemlerden itibaren fiili mülkiyet hakları lehine siyasi-mali-askeri özerkleşme iddialarından vazgeçmiş olması, burada, ikincil mültezimleri ve “doğrudan yönetim”lerindeki çiftlikleri serbest bırakmıştır. Karaosmanoğulları (Saruhan) ve Caniklizâdeler (Samsun) bu dönemde topraklarını koruyup ve hatta arttırarak bölgesel güçlerini pekiştirmiş ikincil mültezimlik kökenli bu ailelere örnek verilebilir (Nagata, 1976; Şahin, 2007). 1840’larda Balkanlar’dakine benzer şekilde temettuat sayımlarıyla “tek” tasarruf sahipliği yönünde bir politika izlenmeye başladığı zaman, toprağı doğrudan işleyen üreticinin yanında, dolaylı yollarla toprağın vergisini üstlenen birincil mültezim ve toprağı doğrudan yöneterek (işleterek) vergisini ödeyen ikincil mültezimler şiddetli bir mücadeleye girişmişlerdir (Terzibaşoğlu, 2006: 122, 131, 141-142; Kaya ve Terzibaşoğlu, 2009: 20-22). Ve

bu mücadelede, dönem itibariyle giderek daha fazla yerel eşrâf olarak anılmaya başlanan ikincil mültezim kökenli “doğrudan yönetici”ler öne çıkmıştır (Terzibaşoğlu, 2006: 137-138; Tanör, 2006: 123). Erken dönemlerden itibaren feodal üretim ilişkileri, borç ilişkileri üzerinden en çok onların çiftliklerinde çözülme eğilimi gösterdiği; toprak sahibi-ortakçı ilişkisi onların çiftliklerinde belirginleştiği için, mücadelenin kazanımının ağırlıklı olarak eşrâf olması, bölgedeki çiftlikleşme-kapitalistleşme eğilimini konsolide edecektir (Tökin, 1990: 134-135, 186, 188, 192, 194-195). Tam da bu nedenle, toprak sahibi eşrâf, bir yanıyla eski ancak burjuvalaşma eğilimi itibariyle yeni bir tabaka olarak Batı ve Orta Anadolu’da güçlenmiştir.

Eşrâfın güçlendiği bu kanaldan, 19. yüzyıl boyunca başka tabakalar da girecek; 20. yüzyılın sınıf mücadeleleri tablosu tüm eskizleriyle ortaya çıkacaktır. Bir, eşrâf kendi konumunu bölgesel olarak önemli bir yayılıma sahip olan vakıf sahibi mültezimlere karşı korumak zorunda kalmıştır (Sarıbey Haykıran, 2013: 48, 50-69, 75, 93-96, 156-157, 163-164). İki, “doğrudan yönetim”in (işletme) öne çıkması verimlilik problemleri ve zorunluluk olarak pazara eklenme sürecinde rekabet ekseninde sermaye gücünü belirleyici bir faktör haline getirmiştir. Çiftlikler arası rekabette sermaye yapısı belirleyici olmuştur. Bu, bölge dışı ama iltizam-üretim sürecine dahil tabakaların bölge içi rekabete ortak olmalarını beraberinde getirmiştir. Kozmopolit İstanbul büyük burjuvazisi, bu süreçte bölgede varlık göstermeye başlamıştır. İstanbul’un önde gelen sarraflarından olan Baltazi ailesi, önce İzmir gümrük vergilerini ve Batı Anadolu’nun neredeyse tamamının aşar iltizamını aldıktan sonra, sarraflık-mültezimlik-ticaret ağlarını birleştirerek dikey ve yatay bir örgütlenme sağlayarak 1840-71 yılları arasında Batı Anadolu üretimi üzerinde hakimiyet kurmuştur (Kaya, 2021: 26-29). Şöyle ki, aile, “[Z]eytinyağı öşür iltizamını kendi finansmanı ile almakta, Batı Anadolu’da zeytinyağını aynı olarak toplamakta, topladığı zeytinyağının da Akdeniz’de ticaretini yapmaktadır” (Kaya, 2021: 27). Eski âyânlardan Karaosmanoğulları bile, bu genişleme karşısında dayanamayacak ve toprakları, borçları karşılığı daha güçlü sermaye sahiplerinin eline geçecektir. Aynı kanaldan bir de, yabancı sermaye şiddetli bir rekabet baskısı yaratmıştır. İzmir-Aydın Demiryolu gibi bir sermaye yatırımıyla bölgeye giren yabancı sermaye, maliyet-kâr dengesini istikrarlı bir şekilde kendi lehine korumuştur. 1870’lerde İzmir civarındaki tarıma elverişli arazilerin tamamına yakını 41 İngiliz tüccar-müteşebbis toprak sahibinin eline geçmiştir (Kurmuş, 2007: 139,

148-149, 167, 121-168). Üç, Batı ve Orta Anadolu'da yaygınlaşan çiftlikleşme eğilimi, ortaya çıkışında olduğu gibi borç ilişkilerinden beslenmeye devam etmiş; bu nedenle, borcu bir silah gibi kullanan büyük toprak sahipleri, sarraf ve tüccardan oluşan çok parçalı ancak bütünleşik bir borç ağı kıra hakim olmuştur (Tökin, 1990: 146-151). Eşrâfın da toprak sahibi olarak dahil olduğu bu ağ, rekabet ve kapitalistleşme yönünde bir çözülüş getirdiği gibi, bir verimsizlik ve sermaye kıtlığı problemi doğurmuştur (Güran, 2014: 70-77). Dört, tam da bu nedenle, çiftlikleşme ve kapitalistleşme süreçleri, büyük bir mülksüzleşme getirmekle birlikte, ortakçılık hakim emek biçimi olmaya devam etmiştir (Tökin, 1990: 187-191). Cumhuriyet dönemine devredecek köy sorununun temelini oluşturan küçük köylü mülkiyet yapısı, bir yanıla işçileşmeyi baskılayan diğer yanıla kapitalist ilişkilerin çekirdeğini oluşturacak şekilde kırsal emek biçimlerine hakim olmuştur (Boratav, 2004: 57, 114, 122, 137-138, 152, 160-161).

Bu girift yapı içinde bir kez daha altını çizmek gerekirse, ilişkilerin düğüm noktasında bir tabaka olarak eşrâf öne çıkmaktadır. Toprak üzerindeki borç ilişkileri ağının ve dolayısıyla bloğunun gücünün kırılmadığı koşullarda, rekabet bir yandan eşrâfın alanını daraltmakta, onu verimlilik üzerinden rekabet edebileceği adımlar atmaya itmiş ve çetin bir sınıf savaşımının içine sokmakta; diğer yandan ise, hakim olduğu alanlarda gücünü konsolide etmiştir. Sadece ilkinin görülüp, ikinci boyutun göz ardı edilmesi, bizi, 1908 ve sonrasında 1923'e giden süreçte yaşanan toplumsal değişimi anlamaktan alıkoymaya devam edecektir. Oysa fotoğraf çekmeyi bırakıp, görüntüleri bir sinema şeridi gibi hareketlendirmeye başladığımız zaman göreceğiz ki, eşrâf, 19. ve 20. yüzyıllarda toprak üzerinden şekillenen toplumsal ilişkilere egemen olmak için çok büyük bir mücadele vermiştir. Yabancı sermaye dahi, bu borç ilişkileriyle kontrol edilen ilişkiler ağını aşamadığı durumda bazı yatırım alanlarından vazgeçmiştir. Örneğin, Batı Anadolu'da yaptığı yatırımlarla ABD pamuğuyla rekabet edemeyince, emeğin "mutlak" olarak mülksüzleştirildiği ve toprak üzerinde "mutlak" özel mülkiyet imkanlarının daha cazip olduğu Çukurova bölgesine kaymıştır (Kurmuş, 2007: 126-127; Gürel, 2014: 313, 316-317, 327-328). 1876-1914 arasında küçük köylüyü mülksüzleştirip ortakçı statüsünde çalıştırma, köle emeği kullanma, mülksüzleştirilmiş hizmetkârları toprakbentliğe zorlama, mülksüzleşmeyle birlikte kapitalistleşen ilişkiler dahilinde çapa işlerinde olduğu gibi nakdi icara çıkma, köylüyü seyyar köy amesi gibi çalıştırma benzeri uygulamalarla toprak üzerindeki fiili ve

mutlak mülkiyetlerini pekiştirmişlerdir (Tökin, 1990: 188-189, 191; Kaya, 2021: 65-66). Ortak kullanım alanları büyük toprak sahipleri lehine daralmış; ortak alanlar dahi onların mülkü addedilmeye başlanmıştır (Köymen, 2008: 107-108, 113). 1912-13 tarım sayımları göstermektedir ki, köylü ailelerin % 87'si toprakların sadece % 35'ine sahipken, % 1'i % 39'una sahiptir. Ve Türkiye'de kapitalist çiftliklerin çoğunluğu merkezinde eşrafın olduğu ve borç ilişkilerinin biçimlendirdiği bu topraklarda gelişmiştir (Tökin, 1990: 192).

1908 ve 1923 devrimlerine giden süreçte, bu tabaka, toplumsal ilişkilerdeki konumuyla örtüşmeyen şekilde ya “toprak ağası” ya da “küçük burjuvazi” olarak adlandırılmıştır (Timur, s.15-19). Evet, tabakayı ağalar ve beyler oluşturmaktadır. Ancak, Türkiye'nin doğusundaki mülkiyet ve üretim ilişkileri yapısından farklı olarak bu ağalar ve beyler, zorunluluk olarak pazarla bütünleşme eğilimi içinde, fiili veya mutlak mülkiyetine sahip oldukları topraklarda, artık doğrudan üreticisi olmadıkları toprakları işleterek sermaye birikimi edinmeye başlamışlardır (Köymen, 2007: 65-73; Aytekin, 2015: 53-54; Kaya, 2021). Toplumsal ilişkilerdeki konumları itibarıyla, değişim halindeki bir tabakayı temsil ederler. Bu yeni konumlarıyla birlikte, burjuvazi içinde bir tabaka olarak, kır kökenli veya taşra burjuvazisi şeklinde adlandırılması daha doğru ve sürecin bütünü açısından daha anlaşılır olacaktır (Kaya, 2021: 16, 30, 65; Gürel, 2014: 318-319; Savran, 2014). Diğer yandan, küçük burjuvazi, burjuvazinin küçük ve henüz gelişmemiş biçimini anlatmak için kullanılan bir kavram değildir (Savran, 2014: 37-38). Burjuvazi ile işçi sınıfı arasında, kendi üretim araçlarına sahip ancak hala kendi emeğiyle üretim yapan tabakaları anlatmak için kullanılır. Küçük ve orta köylülük ile kentlerdeki esnaf ve zanaatkarlar bu sınıfa dahil edilebilir. Ancak, doğrudan üreticilikten tamamen kopmuş ve kendi hesabına cebren veya sözleşmeyle çalıştırdıklarından elde ettiği artı-değer ile sermaye birikimi elde etmeye başlamış bir tabaka için bu söylenemez. Bu tabaka doğrudan burjuvazi-içi bir tabaka olarak adlandırılmalı; kapitalistleşme sürecinde diğer burjuva tabakalara karşı konumlandığı durumlar sınıf-içi bir çelişki-çatışma olarak değerlendirilmelidir.

4. Yeni Sınıf ve Tabakaların Oluşumuyla Gündeme Gelen Yeni Yönetim Biçimlerini “Sınıf Olarak Yönetmek” Bağlamında Anlamak

Doğrudan üreticinin üretim araçlarına sahip olduğu ve/veya onlar üzerinde tasarruf hakkı bulunduğu kapitalizm öncesi diğer toplumlara benzer şekilde, Osmanlı'da doğrudan üreticiden artık çekmenin yolu “kişiliği üzerinde sınırlı da olsa bir mülkiyet hakkı, bir tahakküm kurulması” olmuştur (Oyan, 1998: 8-10). Bu nedenle, artık, doğrudan üreticinin kişisel özgürlüğünün sınırlandırıldığı, kişisel bağımlılık ilişkileri üzerinde yükselen mekanizmalarla siyasal zor – iktisat-dışı zor aracılığıyla çekilmiştir. Artı ürüne hukuki ve askeri alanın düzenleme ve baskılama araçlarının tümünü ifade eden siyasal araçlarla el konmuş; “geleneksel bağlar ve görevler artı-emeğin devlete ya da toprak beyine angarya, rant, vergi ve benzeri yollarla devrini” sağlamıştır (Wood, 2003: 44, 43-62; Üşür, 1992: 433-436). Toprakların dirlik tevcihi ve mülk temlikî şeklinde paylaşılması, bu topraklarda doğrudan üretici köylünün artığına vergi başta olmak üzere kişisel yükümlülükler de dahil el konulması, bu gelirlerin iltizam ve mukataa-mâlikâne gibi yöntemlere tabi tutulması hep siyasal zor sayesinde mümkün olmuştur.

Borç ilişkileri ise, tedrici olarak siyasal zora dayanan bu kişisel ve siyasal ilişkileri aşındırmış; bağları çözmüştür. Çünkü, toprak sahibi artı-ürünü doğrudan üreticiden çekmek için borç ilişkilerinden öte bir ilişki biçimine daha az ihtiyaç duyar hale gelmiştir. Borç ilişkilerinin kendisi, mülk edinme ve mülksüzleşme sarmalında olduğu gibi, kendi başına bir zor mekanizması haline gelmeye başlamıştır (Oyan, 2016: 213-217, 247-253; Ollman, 2012: 326, 334; 2011: 82-87, 96, 101, 106-107). Bu, iktisadi alanın siyasal alandan ayrılmaya başladığı uğraktır. “[İ]nsanlar ve (emekleri) üzerindeki denetim, şeylerin [doğrudan iktisadi alana konu “nesne”lerin] üzerindeki denetim” biçimini almaya başlamıştır (Sayer, 2012: 145). Siyasal ilişki ve bağların yerini, “nesnel bağımlılık” ilişkileri almaktadır.

İktisadi alanın siyasal alandan ayrılmaya başlaması, modern devletin temelini oluşturan ilk uğraktır. Devlet, artık doğrudan artığa el konulmasını sağlamak için değil, “nesnel” olarak artığa el konulan süreci güvence altına almak ve onun devamını sağlamak için vardır. Bu, siyasal alanın, yeni bir tahakküm – yönetme biçimi oluşturacak yeni bir “soyutlanma” biçimidir (Sayer, 2012: 135-151). Bu süreç, siyasal alanın, kendini nesnel-iktisadi ilişkiler üstü

“ideal”, “aşkın”, “genel”, “evrensel” ve “soyut” bir ilişkiler alanı olarak soyutlamasıyla gerçekleşmiştir (Kia, 2013: 64, 66-67). Tebaa, yurttaş, vatan, millet, ulus, kamu, genel hukuk, anayasa hep bu soyutlanma sürecinin fonksiyonel parçalarıdır.

Peki, devletin modernleşme süreci söz konusu olduğunda, değişim sürecinin bu şekilde değerlendirilmesinin nasıl bir önemi vardır? Bir, bu değerlendirme bize, devlet düzeyinde yaşanan biçimsel ve niteliksel hiçbir değişikliğin, salt bu düzeyden, bu düzeyin ihtiyaç ve aktörlerinden kaynaklanmadığını gösterir. Aynı şekilde, modernleşme süreci salt idari reform transferi olarak da değerlendirilemez. Devletteki değişim, makaleye konu olduğu biçimiyle de modern devlet, toplumsal ilişkilerin bütünündeki değişimin parçasıdır. Araçsalcı, işlevselci veya yapısalcı şekilde belirli bir alan ve o alanın bileşenlerine havale edilebilecek; salt onlarla açıklanabilecek bir süreç değildir. Osmanlı kırında toplumsal ilişkiler borç ilişkileri doğrultusunda çözülmüş olmasaydı; 19. yüzyılda devlet düzeyinde yeni bir örgütlenme ihtiyacı doğmayacaktı. Devrim halindeki bir bütünün, yani toplumsal ilişkilerin örgütlenme tarzının bütünlüklü olarak dönüşümü söz konusuydu; ve, o nedenle, devlet düzeyinde bir modernleşme süreci gündeme gelmiştir (Çelik, 2022: 317-344). Devletin en önemli gelir kaynağı olacak vergi alanındaki niteliksel dönüşüm bunun açık göstergesidir. Tanzimat’la birlikte, cemaaten alınan, yani gelir ve mülkiyet durumuna bakılmaksızın mültezim tarafından topluluğun bütününden doğrudan tahsil edilen tevzii (kolektif) verginin yerini, bireysel ve oransal vergi almaya başlamıştır (Kaya, 2016: 17-20). Bu vergi, aynı zamanda, üretim örgütlenmesinin dışında tutulmuştur. Sadık Rifat Paşa, insanlar özgürce üretici faaliyette bulunsun, emeklerinin karşılığını alsın ve servet biriktirsin; devlet de artan gelirlere pay alsın derken, üretim alanının örgütlenmesine doğrudan müdahalede bulunmayan ama ondan vergi dolayısıyla pay alan bir devleti gündeme getirerek, yeni toplumsal ilişkiler içinde devletten beklenen rolü resmetmekteydi (Karpas, 1968: 85). Bu erken dönem liberalleşme süreci, bir yandan, bölgesel ve statüsel istisna ve imtiyazları karşısına alırken, diğer yandan vergi mükellifliği ile gelir ve mülk sahipliği arasında bir ilişki kuruyordu (Kaya ve Terzibaşoğlu, 2009: 38, 41-42). Bu özelliği itibariyle, eski düzeni çözücü, yeni düzeni kurucu doğası belirgindir.

İki, topluluk düzeyindeki bağların çözülme baskısının yaşandığı bir ortamda, toplumsal ilişkilerin örgütlenme sürecinde

iktidarı elinde bulunduran ve iktidarı talep eden tabaka ve sınıflar, onların dışında ve üstünde bir kolektif çıkar, yani genel çıkar, kamusal fayda arayışına girmişlerdir. Bu, bir yanıyla, yeni ama farklı bağların kurulduğu bir toplum olma, yani “ittihâd-ı anâsır” sürecidir; diğer yanıyla da, bunun siyasal-yönetmel alanda yeniden kuruluş süreci (Ergenç, 2012: 465-466). Siyasal düzeyde Osmanlıcılık, Osmanlı tebaası fikirlerinin boy vermesi, o nedenle, şartıcı değildir (Somel, 2001). Millet sistemi de, bölgesel, etnik, dinsel olarak çok parçalı bir imparatorluk içinde dini gruplar halinde bütünleşme ve birlik kurma çabasının yansımasıdır. Dağılan ve küçülen imparatorlukta, bu düşünceler zemin kaybettikçe, yine kolektif başka siyasal toplum projeleri gündeme gelecek; imparatorluğun genelinde milliyetçi akımlar güç kazanacaktır. Eş zamanlı olarak, siyasal iktidarın yönetmel mekanizması da değişmiştir. Tek bir hanedan çatısı altında olmakla birlikte, zümreler, “kapı”lar, makam sahipleri tarafından yönetilen; yöneticilik (yönetici sınıf) ile mülk sahipliğinin iç içe geçtiği bir yapıdan kişiler ve topluluklar üstü anonimleşmiş bir iktidara doğru bir geçiş yaşanmıştır (Gerstenberger, 2007). Devlet, ayrı ayrı siyasal bağlarla bağlı topluluk ve zümreler üstü, onlardan ayrı, özerk ve nesnel bir görünüm kazanmış; bu görünüm ayrı bir “tüzel kişilik” ve/veya “kurum” oluşumunda cisimleşmiştir (Kia, 2013). “Kamu tüzel kişiliği”nin ve onun somut formu “bürokrasi”nin ortaya çıkışı, bu özgül koşulların ürünü ve bu döneme özgül formlardır.

Üç, toplumsal ilişkiler alanının, bu alanın sömürü ve tahakküm ilişkilerinin “nesnel bağımlılık” ilişkilerine dönüşmesinin sadece kurumsal değil sınıf egemenliği açısından da sonuçları olmuştur. Önceden mülk sahibi sınıflar, ancak siyasal zor tekeline ellerinde bulundurarak, Osmanlı örneğinde olduğu gibi makam sahibi olarak yönetebilirken, siyasal iktidarın anonimleşmesiyle “genel çıkarı” temsil eden siyasi organ, kurum ve aktörler dolayısıyla yönetmeye başlamışlardır. Eşrafın geçmişteki yönetici sınıflardan farklı olarak makam sahibi değil, toplumsal bir sınıf olarak görülmesi; makam sahibi olmadığı durumda bile toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde son söz hakkına sahip olması bunun açık göstergesidir (Ergenç, 2012: 33-34). Farklı tabakalarıyla bir bütün olarak Osmanlı burjuvazisi, 19. yüzyılda “zümre” olarak değil artık bir “sınıf olarak yönetme” gücünü eline almaya başlamıştır. Yani, doğrudan, kişisel bağıllık ve hükümlanlık ilişkilerine ihtiyaç duymadan “soyut bireyler olarak birbirine karşı dolaylı ve gayri şahsi olarak güç uygulama[ya] olanak veren (...) ‘toplumsal bağ’ üzerinden tahakküm kurma olanağına kavuşmuştur (Sayer, 2012: 144-145).

Bu durum, değişim momentleri için de geçerlidir. Yönetim aygıtını, eskiden olduğu gibi artık ne askerî sınıfın üyeleri ne vezir ve paşalar; egemen sınıfların kişisel veya kurumsal temsilcileri ele geçirmektedir. Mustafa Reşid Paşa'nın, kökeni ve ünvanından bağımsız olarak, "ahalinin reisicumhuru" olarak adlandırılması ve "gayesi[nin] hükümdarın [veya iktidardaki kişilerin] hareketlerini tahdit edecek bazı müesseselerin kurulması" olarak görülmesi buna en güzel örnektir (Ortaylı, 2004: 30; Mardin, 2006: 154).

4.1. Merkezi ve Yerel Meclislerin Oluşumu

Bu üç temel özelliği kapsayacak şekilde, siyasal alanın yeni bir formda soyutlanma süreci, somut düzlemde yeni bir yönetsel organ olarak meclislerin ortaya çıkışında vücut bulmuştur. Meclislerin siyasi, idari, mali, adli, askeri, mülki alan ve düzeylerin hepsini domine etmeye başlamasıyla bu süreç özgün biçimini almıştır. Modern devlet yapısının oluşum sürecinde elbette bürokrasinin ayrıksı bir yeri vardır. Ancak, toplum ve siyasal iktidar düzeyindeki dönüşümleri bir arada görmemizi sağlayan özgün yapı; her ikisini de iç içe geçirerek dönüştürdüğü için meclistir. Her ne kadar Osmanlı'da kurul-tipi örgütlenmenin bir biçimi olarak Meclis-i Meşveret'ler olagelmışse de, Tanzimat'la birlikte ülke yönetimine damgasını vurmaya başlayan meclisler eski dönemin kurul-tipi örgütlenmelerinden niteliksel olarak ayrılır (Seyitdanlıoğlu, 1999: 18; Seyitdanlıoğlu, 1994: 16-18). Bu örgütler, ilk biçimleriyle yasama organına da indirgenemez. Birden fazla işlevi aynı çatı altında veya farklı adlarla aynı örgütsel biçim içinde üstlenen, merkezi ve yerel olmak üzere farklı ölçeklerde örgütlenmiş organlardır bunlar. Bir önceki dönemin Meclis-i Meşveret'lerinden ayrılan ancak yasama organı şeklini alacak temsili biçimlerinin özelliklerini de içinde barındıran bu ilk dönem meclislerinin ortak özelliği, mülk ve makam sahibi sınıf ve tabakaların kolektif siyasal iktidarının, kişilerden ayrı ve onların üstünde bir tüzel kişilik kazanmaya başlayan devletin parçası olarak örgütlenmesini sağlayan yönetsel biçim olmasıdır.

Meclis bu özelliği tarihte ilk defa III. Selim döneminde, Meclis-i Meşveret'in yaşadığı niteliksel değişiklikle kazanmıştır. Meşveret, Avrupa'daki kurul organlar gibi kurumsallaşmamış olsa da, padişahın iradesi olmaksızın, savaş kararı dahil iç ve dış meselelerde karar almak için nüfuzlu kişilerin ve/veya üst düzey makam sahiplerinin katılımıyla kendiliğinden toplanan *ad hoc* feodal kurul-

kipi bir soylular meclisiydi (Seyitdanlıoğlu, 1999: 18; Seyitdanlıoğlu, 1994: 16-18; Mumcu, 2007: 3-4, 143-144; Findley, 1991: 1082-1083; Uzunçarşılı, 1945: 41). I. Murad'ın ölümü üzerine kendiliğinden toplanarak Yıldırım Bayezid'in tahta çıkışına karar veren meşveret meclisinden başlayarak bu meclislere Osmanlı tarihi boyunca sıkça rastlanmıştır. Ancak, bu meclislerin asıl güçlerini 17. yüzyılda yoğunlaşan taht değişikliği ve ayaklanma zamanlarında kazandığı görülür. IV. Mehmed'in tahtan indirilişinde ve 1703 İsyanı'nda kurulan meclisler, bu meclislerin son ve en önemlilerindendi (Sarıcaoğlu, 2009; Abou-El-Haj, 2009: 55, 57, 62, 67, 100-101, 103-104). Bu meclisler, padişahın dışında olduğu, birbirine kişisel tabiiyet bağlarıyla bağlı zümre ve “kapı”ların etki alanını ifade ediyordu. Ancak, 1789 yılında III. Selim tahta çıktıktan hemen sonra Meclis-i Meşveret, ilk defa zümre veya “kapı”ların iradesiyle değil, doğrudan padişahın iradesiyle, yani hatt-ı hümayûnuyla toplanmış ve kararları padişahın onayına tabi olmuştur (Seyitdanlıoğlu, 1994: 17; Shaw, 2008: 98-124). Katılımcılar, yani mülk sahibi sınıfların temsilcileri (vezir, paşa, âyân, yeniçeri ağası, ilmiyye ve kalemîyye mensupları) “kapı”ların dolayımından çıkarılarak, padişahın karar ve denetimi altında bireysel katılım esasına göre seçilmeye başlamıştır. Dolayısıyla, Meclis-i Meşveret, son zümreleşme biçimi olan “kapı”ların çözüldüğü, ancak âyânlar eliyle merkezi iktidarın dışında yeni iktidar alternatiflerinin ortaya çıktığı uğrakta, kökenlerinden ve kendi içlerindeki kişisel tabiiyet ilişkilerinden bağımsız olarak mülk sahibi sınıfları padişah huzurunda eşitleyerek, merkezde yeni bir kolektif iktidar kurmanın aracına dönüşmüştür (Çelik, 2022: 266-267). Hala en güçlü “kapı” örgütlenmesine sahip olan ve belki de bu nedenle, “kapı”larını mevcut haliyle devam ettirememeye kaygısını en fazla yaşayan ulemânın III. Selim reformlarına karşı tavrı alınıp olması ve buna karşılık, ilk Meclis-i Meşveret dışında, meclislerin dışında tutulması da bu yeni yapılanmanın doğasını anlamamızı sağlayabilir (Argun, 2013: 14-15, 212, 268, 272-282; Yıldız, 2008: 702-706). Meclislerin aldıkları kararlar da bu yeni kolektif iktidar oluşumunu yansıtır. Örneğin, 1789'daki ilk Meclis-i Meşveret'in gündemi, “eyalet ve sancak [elviye] mutasarrıfı olan” vezir ve paşaların [taşrada vali ve mîrmirân] daralan mülk ve mülk gelirleridir (Cezar, 1986: 65-67).

Tanzimat'la birlikte bu tip meclislerin geliştiğini ve yerleşik hale geldiğini görürüz. *Meclis-i Âlî-i Umûmî*, zaman zaman padişahın da katıldığı, sadrazamın başkanlığında toplanan, Heyet-i Vükela (hükümet), Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve yüksek

rütbeli bürokratlardan oluşan en yüksek meclistir (Seyitdanlıoğlu, 2009: 107-123; Mehmet Seyitdanlıoğlu, 1994: 41-44, 67-74). Daha önceleri Bâb-ı Âlî ve Bâb-ı Meşihat'ta toplanan divânları etkisiz bırakmış; tüm meclisleri tek bir çatı altında toplamıştır. Üyelerinin yer yer 300'e kadar ulaştığı görülmektedir. Alt meclisleri dışında müstakil üyeleri ve bürokratik bir örgütü yoktur; ancak, Tanzimat dönemi boyunca açılış mazbataları hükümet programı addedilmiş; savaş ve barış kararları burada görüşülmüştür. Meclis-i Umûmî üyelerinin seçimi ve kararlarının denetimi bu meclisin sorumluluğunda olmuştur. Seyitdanlıoğlu (2009: 67-74), bu özellikleri itibariyle, onu, 1817 yılında kurulan, kral, prens, hükümet üyesi, ordu kumandanları ile yüksek kurumların başkanlarından oluşan Devlet Konseyi'ne (*Staatsrat*) benzetmekte ve Senato gibi işlev gördüğünü söylemektedir. Meclis-i Umûmî, 1877'deki kısa dönemli kesinti dışında, 1908 Meşrutiyetin İlanı ve Meclisin açılışına kadar varlığını korumuştur.

Tanzimat'ta, aynı zamanda, bu meclislerin organlaştığını da görürüz. Kurul-organ biçimini alan ilk meclis, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'dir (Seyitdanlıoğlu, 2009: 42-47, 50). Güçler ayrılığı ilkesinin olmadığı, yani henüz kolektif karar alma organlarında siyasi, idari, adli, harici, şeri, mülki kararların ayrı ayrı ele alınmadığı bir dönem olduğu için, Meclis-i Vâlâ, bir organ olarak bir çok işlevi aynı anda üstlenmiştir. Çok çeşitli alanlarla ilgili konular ilk burada mütalaa edilmektedir. Dahası, ilk defa padişah ve onun mutlak vekili statüsündeki sadrazamın bulunmadığı, zümre temelli temsilin olmadığı bir organa, kanun ve nizamnâme hazırlama yetkisi verilmiştir. Yetkileri, Meclis-i Vükelâ ve padişahın yetki alanlarıyla sınırlandırılmış olsa da, tarihte ilk kez merkezi devlet teşkilatı içinde, padişahın salt kendi iradesine dayanarak re'sen verdiği irade-i seniyyelerden ayrı ve kararları sadece "tasdik"e (onay) tabi bir organ olarak ortaya çıkmıştır. Yüce Divana benzer yargılama yetkileri de kullanarak, hükümete, nâzırlara ve kendi üyelerine soru sorma, onları yargılama yetkisine sahip olmuştur.

Meclis-i Vâlâ'nın üstün yetkileri kadar, görüştüğü konuların içeriği de meclislerin toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde oynadığı rolü anlamak için önemlidir. Görüşülen konuların başında "mutlak" özel mülkiyetle ilgili vergi, rüşvet ve imar kararları gelir (Seyitdanlıoğlu, 2009: 46-49; Kaya, 2015: 354-367). Siyasal birikim ayrıcalıklarından yararlanarak artıktan pay almaya devam eden mülk sahibi sınıflar karşısında iltizamın kaldırılmasının, ticaret ve

üretim serbestliğini kısıtlayan “yed-i vahid” (tek) uygulamasına son verilmesinin savunulduğu bir dönemde, Tanzimat paşaları ile eski düzenin paşaları, bu mecliste, Cengiz Kırılı'nın (2006: 74, 108-109) “hediye ekonomisi” dediği iltizam usulüyle sağlanan rantlar üzerinden karşı karşıya gelmiştir. Sadrazam Hüsrev Paşa'nın Meclis-i Vâlâ'daki yargılaması, taşrada vali-eşraf arasında yatayına ve taşra-İstanbul arasında dikeyine işleyen “hediye ekonomisi”ni gündeme getirmiş ve bu ekonomik ilişkileri karşısına almıştır. Balkan coğrafyasındaki örneklerin gösterdiği üzere, Meclis-i Vâlâ, 1850 ile 1860 yılları arasında, yerel meclisler ve komisyonların da katılımıyla, Tanzimat'ın “tek” tasarruf sahipliği uygulamasını pekiştirecek düzenlemeler yapmış; çiftlik sahipliği dışındaki tüm tasarruf kademelerini kaldıran Çiftlikât Nizamnâmelerini hazırlamıştır (Kaya, 2015: 342-345, 350-351). 1876'ya kadar çıkarılan çeşitli lâyiha, nizamnâme ve kanunnâmelerle desteklenen süreç, toprak sahipliği üzerinden şekillenen rekabeti şiddetlendirmiş; zaman içinde, eski tasarruf ayrıcalıkları tehlikeye giren yerel bey ve ağaları (eski ikincil mültezimler), İstanbul merkezli toprak sahibi-müteşebbislere (birincil mültezim kökenli) karşı konumlandırmıştır (Kaya, 2021: 23).

Muhassıllık ve Memleket Meclislerinden başlayarak, aynı dönemde eş zamanlı olarak yerel meclisler oluşturulmuştur. Vergi tarh ve tahsil görevi muhassıllar ile Muhassıllık Meclislerine verilmiştir (Önen ve Reyhan, 2011: 123-137). Memleket Meclisleriyle birlikte, kişisel tabiiyet ilişkilerinin yerini almaya başlayan kurul-organlar ortaya çıkmıştır. 1839-1852 yılları arasında valinin askeri ve mali görev ve yetkilerinin seçilmişler lehine sınırlandırılması bunu gösterir (Önen ve Reyhan, 2011: 123-142, 144-153). Mütesellim, voyvoda, resmi ayan, mültezim gibi unvanlara sahip olan ikincil mültezimler bu makamlarını kaybederken, bir yandan da, “tek” toprak sahipliği rekabeti üzerinden şiddetlenen ve alanlarını daraltan koşullarda, eşraf adı verilen bir mülk sahibi tabaka haline gelmiş ve yönetime katılma ayrıcalıklarını kişisel değil ama “sınıf olarak kullanmak üzere ‘meclis üyeliği’ statüsü” kazanmışlardır (Güler, 2006: 46). “Sınıf olarak yönetmek”, tarih sahnesine, böylelikle, yerelden başlayarak “temsili” bir görünüm ve organ eşliğinde çıkmıştır. Bu ilk dönem yerel meclislerini, Meclis-i İdare-i Vilâyet ve Meclis-i Umûmî-i Vilâyet izleyecektir (Keskin, 2009: 179-209; Önen ve Reyhan, 2011: 165-171, 175-190, 207-229). İlki vali başkanlığında atanmış ve seçilmişlerden kurulu bir organdır; ikincisi ise, yine valinin başkanlığında olmakla birlikte sadece seçilmişlerden oluşmuştur.

Meclislerin tümünde olduğu gibi, bu meclislerde de temsil tabanı genişlediği durumda bile, seçme ve seçilme hakkı vergi mükelleflğine, yani mülk sahipliğine bağlanmıştır.

Vurgulamak gerekir ki, merkezi ve yerelde ortaya çıkan bu meclisleşme süreci, çelişkisiz ve çatışmasız bir süreç değildir. Aksine, farklı ve birbiriyle çatışma halindeki sınıf ve tabakalar arası mücadelelerin alanı ve aracıdır. Muhassıllık Meclisleri, kendileri de temsil ediliyor olmalarına rağmen, mültezimlikten gelen ayrıcalıklarını tehdit ettiği ve artıktan çektikleri payı küçülttüğü için 1840-41 yıllarında eşrâfin başını çektiği bir vergi isyanına yol açmıştır (Kırlı, 2006: 61-62; Kaya, 2021: 17). Eşrâf, bu kaybı, üretici köylüden yasal öşürün yanında ek ikinci bir öşür çekerek kapamaya çalışmış; toprakla ilgili sorunların kendisinin temsil edildiği yerel meclislerde çözülmesini sağlayarak siyasi, idari ve adli gücünü bu organlar eliyle tesis etmeye çalışmıştır (Şahin, 2007: 79-82; 84-86, 87-88). 1841’de “küçük meclis” adı verilen sancak merkezli Memleket Meclisleri, eşrâfin ağırlığı nedeniyle Meclis-i Vâlâ tarafından kaldırılmış; 1844’te de Meclislere seçilecekler İstanbul’un onayına tabi kılınmıştır (Önen ve Reyhan, 2011: 132-137).

İlk dönem merkezi meclisler hem bileşenleri hem de aldıkları kararlar itibariyle, mülk ve makam sahipliğinin hala iç içe olduğu; ancak, katılımın zümre veya “kapı”lardan bağımsızlaşarak bireysel temsile yöneldiği organlar olmuştur. İlk defa, Şûrâ-yı Devlet’le makam sahibi sınıflar dışında seçilmişlere de yer verilmiş ve böylelikle merkezi meclisler temsili, yani toplumdaki gelerek toplum adına konuşanlardan oluşan organ niteliği kazanmaya başlamıştır (Tanör, 2006: 104-105). Şûrâ-yı Devlet’in üyeleri hükümet tarafından vilâyetlerden gelen listeler içinden seçimle belirleniyordu (Seyitdanlioğlu, 1994: 59). Vilâyet Meclis-i Umûmî’lerinin yıllık talepleri Şûrâ’da vilâyet meclislerinin her birinden gelen 3-4 temsilcinin katılımıyla görüşülüyordu. Yerel meclislere seçilme hakkı sadece mülk sahibi sınıflara verildiği için, temsil de niteliksel olarak mülk sahibi sınıflarla sınırlıdır. Ancak ilk defa siyasal birikim ayrıcalıklarına sahip mülk sahibi sınıflar, yani makam sahibi sınıflar dışındaki mülk sahibi sınıflar kurumsal olarak merkezi devlette temsil edilme hakkına sahip olmuştur. İlk defa, merkezi bir kurul-organ paşa ve sudûr rütbeli olmayan kişilerden oluşmuştur (Seyitdanlioğlu, 1994: 81-82). Meclisler, böylelikle, henüz anayasa gündeme gelmeden ve yasama faaliyetleri yürütecek ayrı bir örgütlenmeye girmeden önce, “nesnel” olarak güçlenen yeni

toplumsal sınıf ve tabakaların siyasal iktidara ortak olma aracı olmuştur. Konumuz açısından, daha da önemlisi, ilk defa siyasal birikim ayrıcalıklarına sahip olmayan sınıf ve tabakalar merkezi yönetime siyasal alanın yeni soyutlanma biçimi olan “temsili”, yani mülk artı makam sahipliği üzerinden değil, mülk sahiplerinin temsili üzerinden ve bunu tüm toplum adına yapma hakkına sahip olarak katılmaya başlamışlardır. Ve bu organların kökeni taşra meclisleri ve orada ortaya çıkan temsili yönetimdir (Shaw, 1969: 53). Temsili organlar, “sınıf olarak yönetme”nin aracı olacaktır.

4.2. Yeni Sınıf ve Tabakaların İktidar Arayışında Bir Yönetmel Organ Olarak Meclis

Meşrutiyette Anayasa'nın gündeme gelmesiyle, egemenliğin kaynağını “nesnel” olarak toplumsal ilişkileri örgütleme güçlerinde bulan mülk sahibi sınıf ve tabakalar, topluluklarla birlikte Meclis-i Mebusan aracılığıyla kendilerine merkezi devlet içinde bir iktidar alanı yaratmışlardır. Sadece Kanun-i Esâsi'nin savunucusu Genç Osmanlıların bürokrasinin alt kademelerinden gelerek, yönetime katılmak için üst düzey bürokratlarla kurulan himaye ilişkilerini ikame edecek siyasal hak ve temsil biçimlerini savunmaları veya vezâret gibi payelerin toptan kaldırılmasını talep etmeleri süreci açıklamaya yetmez (Koçak, 2001: 72, 74; Çadırcı, 1991). Genç Osmanlıların ve onların anayasal monarşi taleplerinin asıl niteliği, “hürriyet-i iktisadiye”ye sahip olanların ve toplulukların “hürriyet-i siyasiye”ye de sahip olması gerektiğini ve olabileceğini siyasal bir program haline getirmiş; bunu bir siyasal parti gibi savunmuş ve Meclis-i Mebusan'la buna örgütsel form vermiş olmalarıdır (Çetinsaya, 2001: 65, 67; Tanör, 2006: 133-137; Göktürk, 2016: 267). Meclis-i Mebusan iki dereceli seçimle oluşturulacak; vilâyet, liva ve kaza idare meclislerinin ikinci seçmen olduğu bir seçimle seçilecektir (Kılıç, 2017: 28-30). İstanbul dahil seçme ve seçilme hakkına sadece mülk sahibi sınıflar sahiptir. Buna rağmen, salt sınıflarını veya kendilerini seçen dairelerin değil, “Umum Osmanlı'nın Vekili”dirler (Tanör, 2006: 137). Böylelikle, siyasal alanın “sınıf olarak yönetmek” için soyutlanma süreci kendine bir program, siyasal özne ve organ; eşrâfın da önemli bir parçası olduğu toprak sahipleri ve topluluklar, modern devlet yönündeki bu dönüşümle kendilerine merkezi devlet içinde bir siyasal iktidar alanı bulmuşlardır (Tanör, 2006: 126-132).

II. Abdülhamid mutlakiyeti bu süreçte çok önemli bir kırılma yaratmış; kişisel tabiiyet ve siyasal birikim ilişkilerini konsolide etmiştir (Çelik, 2022: 366). Bu, bir yanıyla, Tanzimat'ın doğrudan işletme pratikleri yarattığı Emlâk-ı Hümâyûn çiftliklerinin Hazine-i Hassa Nezâreti altına alınarak hem padişahın özel mülkü haline getirilmesi ve onun ihdasında yeniden dağıtılması hem de birincil mültezim kökenli toprak sahibi-müteşebbislerin tasfiyesi olmuş (Sarıbey Haykıran, 2013: 112-116, 118, 170, 177; Terzi, 2014: 26-33; 1998); diğer yanıyla da, Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasının ardından, Saray, Mabeyn, Heyet-i Vükelâ gibi padişahın kontrolündeki icracı kurul ve kurumlar lehine diğer kurul-tipi organlar da ya tasfiye edilmiş ya da işlevsizleştirilmiştir (Georgeon, 2006: 131, 154-156, 171, 177-178, 305) Süreç, Tanzimat'ın İstanbul'da yoğunlaşan büyük toprak sahibi-müteşebbislerini tasfiye etmiş; ancak, aşar vergileri iltizamının daha küçük birimlere ve yerel mültezimlere dağıtılmasıyla, onlarla rekabette zorlanan eşrâfın önünü açmıştır (Kaya, 2021: 29-30, 47-53, 63-64). Buna paralel olarak, meclisler zayıflatılmış olmasına rağmen, seçici davranıldığı, örneğin, biat edilmesi halinde Meclis-i Umûmî üyesi eşrâfa karışılmadığı görülmektedir (Önen ve Reyhan, 2011: 271-282, 286-292; Georgeon, 2006: 196-206). Ayrıca, Abdülhamid dönemi, sınıf-içi çatışmaların yoğun olduğu bir dönem olmakla birlikte, "sultan çiftlikleri" örneğinde olduğu gibi tarımda kapitalistleşmenin hızlandığı da bir dönemdir (Sarıbey Haykıran, 2013: 112, 115).

Mutlakiyet, siyasal birikim ayrıcalıklarının konsolidasyonu ve her şeyden önemlisi tasfiyelerle sınıf-içi çatışmaların derinleştirilmesi, 1908 Devrimine giden süreçte, siyasal zor dolayımıyla iktidar dışı bırakılan çeşitli sınıf, tabaka ve toplulukları yatayına keserek siyasallaştırmış ve harekete geçirmiştir (Çelik, 2022: 374-377). Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti, 1907 Kongresi'nde "birleşik bir cephe" oluşturmuş; Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası sermaye yatırımı yapacak güvenceden yoksun oldukları gerekçesiyle Meşrutiyetin yeniden ilanını savunmuş ve kişisel ilişkilerle iktidara bağlanamayan taşra eşrâfi vergi ihtilaflarında merkezi iktidarın valilerini karşıya almaya başlamıştır (Sönmez, 2012: 122-123; Toprak, 2012: 136-137, 147-152; Kansu, 1987: 40, 44, 54). Bu sürece Kanûn-ı Esâsî'nin yeniden ilanı ve Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplanması yönündeki irade damga vurmuştur (Ahmad, 1985: 7-24). 31 Mart Vakası karşısında da, Meclis-i Mebusan Meclis-i Âyân'la birleşerek Ayastefanos'ta Meclis-i Umûmî'yi toplayarak ve Hareket Ordusu'nun

Abdülhamid'i tahttan indiren bildirisini onaylayarak, Saray ve Babıâli karşısında güçlü bir iktidar odağı haline gelmiştir. Bu “İlan-ı Hürriyet”, Zafer Toprak'ın önemle vurguladığı gibi, her şeyden önemlisi “mali devlet” yerine “iktisadi devlet”in geçirilmesini önceliklemiştir (Toprak, 2012: 32-36; Toprak, 1990: 203). Mali devlet ve iktisadi devletin karşı karşıya getirildiği bu metaforu anlamak için, vergi alanındaki düzenlemelere bakmak yeterli olacaktır. İlkinde siyasal birikim ayrıcalıkları sayesinde artığa el koyan “rant”iyer sınıf ve tabakalar gözetilirken; ikincisinde, üretim sürecinde artığa doğrudan el koyan mülk sahibi sınıfların “teşebbüs-i şahsi”lerinin hukuki güvence altına alınması ve üretim süreci örgütlenmesinin aslen mülk sahibi sınıflara bırakılması söz konusudur; vergi bundan sonra gelir. Balkan Savaşları ve 1913 Babıâli Baskısı'yla hem toplulukların temsili hem de Meclis'in gücü kırılacaktır. Yine de İttihat ve Terakki, sonuna kadar meşruti yapıyı koruyarak, “sınıf olarak yönetme” meşruiyetini Meclis-i Mebusan'dan aldığını gösterecektir (Toprak, 2012: 36).

Tanzimat'tan itibaren farklı biçimlerde devam eden “ittihâd-ı anâsır” ve Osmanlılık çerçevesindeki toplumsal birlik projesinin hem nesnel hem de öznel temellerini yitirdiği 20. yüzyılın ilk çeyreği, daralan imparatorluk sınırları içinde Türk milliyetçiliğini yeni bir toplumsal birlik projesi olarak öne çıkarmıştır (Sönmez, 2012: 114-117). Bu gelişmenin iki temel sınıfsal dayanağı olmuş görünmektedir. Birincisi, İstanbul ve Edirne hariç Rumeli'nin kaybıdır. İmparatorluk coğrafi, demografik, etnik ve iktisadi olarak ikiye bölünmüştür. Rumeli'yle birlikte, imparatorluk nüfusunun yarısı kaybedilmiş; çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturduğu çok önemli bir toplumsal kesim imparatorluğun dışında kalmıştır (Quataert, 892-893, 903, 972). Aynı zamanda, İstanbul'un temel dayanağı olan, servetin ve sermayenin yoğunlaştığı bir coğrafya yitirilmiştir. Bu coğrafyanın özel olarak aşar gelirlerinin toplam aşar hasılatının % 95'ini oluşturduğu ve çiftliklerin yoğunlaştığı bir coğrafya olduğu göz önünde bulundurulduğunda, kaybın sadece mali değil aynı zamanda sınıfsal olduğu da görülecektir. Kayıplar mali olduğu kadar, mülkiyet yapısını da etkileyen bir içeriğe sahiptir (Terzi, 2014: 31). Bu kayıplardan, Osmanlı büyük burjuvazisinin hem kozmopolit hem iktisadi temeli zarar görmüş; siyasal birikim ayrıcalıklarıyla artık çekimine ortak olan mülk sahibi sınıfların da iktisadi temeli sarsılmıştır. Bu, Meclis-i Mebusan aracılığıyla hem Rumeli'de temsil talebinde bulunan sınıf ve tabakaların imparatorluk dışında kalmasıyla hem de bütünleşik burjuvalaşma süreci içinde olan kesimlerin ayrışmasıyla, Meclis-i Mebusan'da

niceliksel ve niteliksel bir dönüşüm yaşanmasına neden olmuştur (Kansu, 2016: 485-486, 537-585; Ahmad ve Rustow, 1976: 250-251, 258). İkincisi, bu kayıplar sonrasında İttihat ve Terakki'nin izlediği “Milli İktisat” politikasıdır. İngiltere ve Fransa ile “serbest piyasa” temelinde kurulan ilişkilerin “içe kapanma” ve millileşme politikasıyla ikame edildiği, Alman sermayesi ve “savaş ekonomisi”ne dayanan, temelinde sermayenin Türk Müslüman eşrâf ve esnafta (küçük üretici-tüccar) birikmesini öngören bir politikadır, bu (Toprak, 2012: 37-46, 51-52, 62-63, 100, 544-545, 552-560, 675). Böylelikle, en önemli omurlarından ikisini eşrâf ve esnafın oluşturduğu burjuvazi içi yeni bir dönüşümün fitili alevlenmiştir.

Zafer Toprak (2012: 48), bu sınıfsal dönüşümün konjonktürel çıktısını şöyle özetler: “Bu dönüşümün somut sonucu, Cihan Harbi'nin yitirilişi ertesi Anadolu'da Milli Mücadele'yi yürütecek kadroların ve ekonomik tabanın oluşumunu sağlamasıydı.” İşte, önce Yerel Kongreler, İstanbul'da toplanan Meclis-i Mebusan ve sonra da Büyük Millet Meclisi, bu sınıfsal dönüşümün çıktısı ve temelinde Anadolu eşrâfı ile esnafın olduğu bir temsil organı olmuştur. Karakol Cemiyeti'nden başlayarak, İttihat ve Terakki'nin korporatist esnaf örgütlenmesine dayanarak oluşturulan mali-idari-askeri hat, merkezi ve siyasi niteliğiyle her zaman daha görünürdür (Zürcher, 2016: 129-160). Ancak, Yerel Kongrelere de daha yakından baktığımız zaman, hem İttihat ve Terakki'nin yeni sınıf-ıçi bölüşüm ilişkilerini kesen siyasetinin örgütsel tabanını hem de bu tabanda başta toprak üzerindeki toplumsal ilişkileri örgütleme gücünü elde tutanlar olmak üzere yerel meclisler kanalıyla fiilen ve hukuken Anadolu'yu yöneten eşrâfın öne çıktığını görürüz (Tanör, 2002: 133-139). “Hacı” ve “bey” lakaplarını kullanan kişiler de dahil, eşrâftan olarak nitelendirilen ve belediye üzerinden katılan kişilerin çoğu ağa, çiftlik sahibi, tüccar ve esnaftır (Kalyoncuoğlu, 2011: 72-73, 155, 156, 158, 172, 173, 179, 206, 207, 223, 269, 273, 278, 280, 297). Demirel (2010: 66-67, 171-172), İstanbul Meclis-i Mebusanı'nda mebus olanların % 16,2'ini çiftçi-tüccar olarak sınıflamıştır. Dönemin kayıtlarına çiftlik sahibi ve toprak sahiplerinin çiftçi olarak geçtiği göz önünde bulundurulursa, bunların küçük veya orta köylüler değil, büyük toprak sahibi eşrâf olduğu anlaşılacaktır. Askerler % 14,3'lük bir toplamı oluşturmaktadır. Çiftçi-tüccar olarak sınıflandırılanların Büyük Millet Meclisi'nde % 21,1'le en yüksek yüzdeye sahip oldukları görülmektedir.

Sonuç

Artık çekme biçiminin derinlemesine borç ilişkileri eksenine girmesi, 18. yüzyılın ikinci yarısında mukataa-mâlikâne sistemini merkezileştiren havale sistemini “doğrudan yönetim” düzeyi lehine çözmeye başlamış ve 19. yüzyılı belirleyecek çiftlikleşme-kapitalistleşme eğilimini açığa çıkarmıştır. Böylelikle, Osmanlı toprak örgütlenmesinde köklerini bulan yeni bir sınıflaşma ve tabakalaşma süreci başlamıştır. Büyük toprak sahiplerinin omurgasını oluşturduğu, borç ilişkileri içinde onunla bütünleşik olarak gelişen tüccar ve esnafı kapsayan taşra eşrafı güç kazanmaya başlamış; bu tabaka, giderek daha fazla, imparatorluk merkezinde yoğunlaşan servet-sermaye birikimi, bir başka deyişle, siyasal birikim ayrıcalıklarına sahip makam-mülk sahibi sınıflar ile kozmopolit Osmanlı büyük burjuvazisi karşısında konumlanmıştır. 1908 ve 1923 Devrimlerine giden süreçte bu tabaka ve ilişkili diğer tabakalar yerel ve merkezi meclisler kanalıyla iktidarı talep etmeye başlayacak ve kendilerine bir iktidar alanı yaratacaklardır. Bireysel katılım ve temsilin temel alındığı meclisler kanalıyla gündeme gelen bu iktidar talebi aynı zamanda siyasal zorla kurulan sömürü ve tahakküm ilişkilerinin, iktisadi zor lehine çözüldüğü bir “sınıf olarak yönetme” biçimini egemen kılacaktır. Bu nedenle, sonuç olarak, denebilir ki, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde ortaya çıkan modern devlet, mevcut toplumsal yapıya dışsal, salt reformlar kanalıyla oluşturulmuş ve biçimsel özellikleriyle ayrıştırılabilen bir yapı değildir; tam tersine, ona mevcut biçimsel özelliklerini de veren toplumsal ilişkilerdeki bir dönüşümün ürünü ve ögesidir.

Bu dönüşümlerdir ki, siyasal birikim ayrıcalıklarıyla imparatorluk merkezi yönetimini oluşturan hanedan, vezir, paşa, ümerâ ve ulemânın yerini köken olarak yeni sınıf ve tabakalar almaya başlamış; bu sınıf ve tabakalar da, eskiden olduğundan farklı şekilde, meclisler kanalıyla “sınıf olarak yönetme”nin özgün biçimi olan bir temsili yönetim mekanizması kurarak kendilerine bir siyasal iktidar alanı yaratmışlardır. Kapitalistleşme sürecinin omurgasını oluşturan kır kökenli burjuvazi, eşrafın ve Birinci Dünya Savaşı'yla güçlenen esnafın oluşturduğu burjuvazi bu kanaldan geçerek iktidarı talep etmiştir. Bu süreç, 1923 Devrimiyle son biçimini alacaktır. Büyük Millet Meclisi'nde temsil edilen bu sınıfı ismen somutladığımızda, bu sınıfın erken Cumhuriyet dönemine ne ölçüde damgasını vurduğu daha net anlaşılacaktır.

Mustafa Kemal'in bizzat siyasete girmesini sağladığı, Aydın Sancağı Çakırbeyli Çiftliği sahibi Adnan Bey (Menderes) kır

kökenli burjuvazinin cisimleşmiş ismi sayılabilir (Kaya, 2021: 60, 64). Roman ve otobiyografilerde, Adnan Bey'in, İzmir'in işgalinin hemen ardından, çiftliğinin ve maiyetindekilerin imkanlarını seferber ederek Ay-Yıldız adlı bir çete kurarak Kuvayı Milliye'yi oluşturan efelere katıldığı yazar (Öztoprak, 2019: 36-39). 1930'larda ise, Menderes'i önce Aydın Cumhuriyet Halk Fırkası teşkilatının başında, sonra da Aydın Milletvekili olarak görürüz (Türk, 2014: 29-30). Büyük toprak sahiplerinin aleyhine bir düzenleme olacağı görünen "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu"na karşı çıkışı ile CHP'deki ayrışmanın taraflarından biri haline gelir ve kısa süre sonra da Demokrat Parti'nin kurucusu, lideri ve başbakanı olur. Türkiye'nin 50'li yıllarına ve tarımdaki dönüşümüne damga vurur. ABD teşvikleriyle tarımda makineleşmenin hızlandığı bu yıllar, tarımdaki üretim ilişkilerini büyük toprak sahipleri lehine değiştirmiş ve kırdaki eşitsizliği arttırmıştır (Özcan, 2016: 49-53).

Bu isme, yine erken dönemlerde CHP milletvekili olmuş Damar Arıkoğlu (Adana), Cavit Oral (Adana, Niğde), Emin Sazak (Eskişehir), Hakkı Ungan (Van), Mahmut Soydan (Siirt) eklenebilir (Gürel, 2014: 318-319; Tökin, 1990: 196). Arıkoğlu ve Oral, kapitalist tarımın en geliştiği yerlerin başında gelen Çukurova'dan gelmektedir. Damar Arıkoğlu, gayrimüslimlerden kalan topraklara el koyarak 3.000 dönümlük arazisini 12.000 dönüme çıkarmış ve 1920-43 yılları arasında kesintisiz Adana milletvekilliği yapmıştır. Cavit Oral, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun önde gelen muhaliflerinden olmuş; daha 1948 yılında İnönü tarafından Tarım Bakanlığı'na getirilmesi muhalefetin gücünü göstermiş ve kanunun ilk haliyle uygulanmayacağı habercisi addedilmiştir (Tekeli ve İlkin, 2007: 244). Emin Sazak ise, çiftlik sahipliğinden gelerek tarım dışı sektörlere doğru genişlemiş ve böylelikle, ailesini, Türkiye'nin önde gelen kapitalist ailelerinden biri haline getirmiştir (Önal, 2012: 159-160; Gürel, 2014: 319). Sazak'ın da sahip olduğu toprak mülkiyetini arttırmasında, anılarında anlattığı gibi, Ermenilere ait emval-i metrukenin önemli rolü olmuştur. Bu mülklere, muhacirlere dağıtılan ve kısa zamanda tapu kayıtlarında yapılan çeşitli yolsuzluklarla büyük toprak sahiplerinin ellerinde toplanan mülkler de eklenince, Sazak, Eskişehir'de 70.000 dönüme ulaşan 7 büyük çiftliğin sahibi olmuştur. Sazak da, 1923-46 yılları arasında kesintisiz Eskişehir milletvekilidir.

Kaynakça

- Abou-El-Haj, Rıfa'at Ali (1974), "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, 94, s.438-447.
- Abou-El-Haj, Rıfa'at Ali (2000), *Modern Devletin Doğuşu – 16.Yüzyıldan 18.Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev. Canay Şahin), (Ankara: İmge Yayınevi).
- Abou-El-Haj, Rıfa'at Ali (2009), *1703 İsyanı – Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, (Çev. Çağdaş Sümer), (Ankara: Tan Kitabevi Yayınları).
- Adanır, Fikret (2006), "Semi-Autonomous Forces in the Balkans and Anatolia", Suraiya N. Faroqhi (Der.), *The Cambridge History of Turkey*, Vol.3: The Later Ottoman Empire, 1603-1839, (Cambridge: Cambridge University Press), s.157-185.
- Ahmad, Feroz (1996), *İttihatçılıktan Kemalizme*, (İstanbul: Kaynak Yayınları).
- Ahmad, Feroz ve Dankwart A. Rustow (1976), "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4/5, 1976, s.245-284.
- Akdağ, Mustafa (2013), *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası – "Celâli İsyânları"*, (İstanbul: YKY Yayınları).
- Aksan, Virginia H. (1998), "Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-74 Russo-Ottoman War", *War In History*, 5 (1), s.23-36.
- Akyağın Kaya, Dilek (2015), "Mustafa Arif Efendi'nin Selanik Yılları: XIX. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Burjuvazinin Oluşumuna Bir Örnek", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, I (2), s.39-59.
- Alpan, Aytekin Soner (2008), *The Economic Impact of the 1923 Greco-Turkish Population Exchange upon Turkey*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, Ankara.
- Argun, Selim (2013), *Elite Configurations and Clusters of Power: The Ulema, Waqf, and Ottoman State (1789-1839)*, McGill University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Montréal.
- Aytekin, E. Atilla (2015), "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu: 1703-1908 – Kapitalistleşme ve Merkezileşme Kavşağında", Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu ve Ateş Uslu (Der.) *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, (İstanbul: Yordam Kitap), s.39-87.

- Aytekin, Erden Attila (2006), *Land, Rural Classes, and Law: Agrarian Conflict and State Regulation in the Ottoman Empire, 1830s-1860s*, Graduate School of Binghamton University, State University of New York, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Bağış, Ali İhsan (1983), *Osmanlı Ticaretinde Gayrî Müslimler – Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Berathlı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, (Ankara: Turhan Kitabevi).
- Berktaş, Halil (1995), “İktisat Tarihi: Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türkler’in İktisadi ve Toplumsal Tarihi”, Sina Akşin (Der.) *Türkiye Tarihi*, Cilt 1: Osmanlı Devletine Kadar Türkler, (İstanbul: Cem Yayınevi), s.23-138.
- Boratav, Korkut (2004), *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).
- Cezar, Yavuz (1986), *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy’dan Tanzimat’a Mali Tarih)*, (İstanbul: Alan Yayıncılık).
- Çadırcı, Musa (1991), “Namık Kemal’in Sosyal ve Ekonomik Görüşleri”, *OTAM Dergisi*, 2, s.39-52.
- Çavdar, Tefik (1982), *Türkiye’de Liberalizmin Doğuşu*, (İstanbul: Uygurluk Yayınları).
- Çelik, Fatma Eda (2022), *Kişisel İktidardan Millet Meclisine: Saltanattan Cumhuriyete*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).
- Çetinsaya, Gökhan (2001), “Mithat Paşa”, Mehmet Ö. Alkan (Der.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, (İstanbul: İletişim Yayınları), s.60-65.
- De Ste. Croix, G.E.M. (2014), *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi*, (Çev. Çağdaş Sümer), (İstanbul: Yordam Kitap).
- Demirel, Ahmet (2010), *İlk Meclis’in Vekilleri – Milli Mücadele Döneminde Seçimler*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Dobb, M., P. Sweezy, C. Hill, K.H. Takahashi, R. Hilton (2000), *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, (İstanbul: Kaynak Yayınları).
- Eldem, Edhem (2014), “A Quest for the Bourgeoisie of Istanbul – Identities, Roles and Conflicts”, Ulrike Freitag ve Nora Lafi (Der.), *Urban Governance Under the Ottomans – Between Cosmopolitanism and Conflict*, (London: Routledge), s.159-186.
- Erdost, Muzaffer İlhan (2005), *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri*, (Ankara: Onur Yayınları).

- Ergenç, Özer (2012), *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları).
- Keskin, Nuray Ertürk (2009), *Türkiye'de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*, (Ankara: Tan Kitabevi Yayınları).
- Keskin, Nuray Ertürk ve Melda Yaman (2013), *Türkiye'de Tütün – Reji'den Tekel'e Tekel'den Bugüne*, (Ankara: NotaBene Yayınları).
- Findley, Carter V. (1991), “Madjlis al-Shûrâ” maddesi, *Encyclopedia of Islam*, Cilt V, (Leiden: Brill), s.1082-1096.
- Genç, Mehmet (2000), “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, (İstanbul: Ötüken Yayınları), s.101-154.
- Georgeon, François (2006), *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktaş), (İstanbul: Homer Kitabevi Yayınları).
- Gerstenberger, Heide (2007), *Impersonal Power – History and Theory of Bourgeois State*, (Çev. David Fernbach), (Leiden-Boston: Brill), 2007.
- Göktürk, Gökhan (2016), “Siyasal Partilerin Doğuşu: Tarihsel ve Toplumsal Kökenleri”, *Sosyoloji Konferansları*, 54, s.245-273.
- Güler, Birgül Ayman (2006), *Yerel Yönetimler – Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).
- Gülsoy, Ufuk ve Bayram Nazır (2009), *Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923*, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 2009-39, (İstanbul: Özgün Ofset).
- Güran, Tevfik (2014), “Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910”, 19. *Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları), s. 69-153.
- Gürel, Burak (2014), “Türkiye'de Kırdaki Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi”, Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak (Der.), *Marksizm ve Sınıflar – Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri*, (İstanbul: Yordam Kitap), s.303-385.
- Hassan, Ümit (1977), *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, No. 405, (Ankara: Sevinç Matbaası).
- Hobsbawm, Eric (1994), “The General Crisis of the European Economy in the 17th Century”, *Past&Present*, 5, s.33-53.

- Hobsbawm, Eric (2008), *Devrim Çağı 1789-1848*, (Ankara: Dost Kitabevi).
- İnalcık, Halil (2000), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, Cilt 1, (İstanbul: Eren Yayıncılık).
- İnalcık, Halil (2012a), *Devlet-i 'Aliyye – Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
- İnalcık, Halil (2012b), “Sened-i ittifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Der.), *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları), s.89-110.
- İnalcık, Halil (2014), “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Der.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), s.15-34.
- Kalyoncuoğlu, Zeynep (2011), *Anadolu'da Kuva-yı Milliye'nin Oluşumu*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Kansu, Aykut (2002), *1908 Devrimi*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Kansu, Aykut (2016), *İttihadcuların Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908-1913*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Karasu, Koray (2015), “İdarenin Mülkle Bağının Kurulması: Mülkileşme”, Erkan Tural ve Selim Çapar (Der.), *1864 Vilayet Nizamnamesi*, (Ankara: TODAİE), s. 345-368.
- Karpat, Kemal (1968), “The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire”, W.R. Polk ve R.L. Chambers (Ed.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: the Nineteenth Century*, (Chicago: University of Chicago Press), s.69-92.
- Kaya, Alp Yücel (2012), “19. Yüzyıl İzmir’inde Tüccarlar ve Esnaflar’ veya ‘Hacıağalar, Beyler ve Frenkler”, Fatmagül Demirel (Der.), *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), s.79-103.
- Kaya, Alp Yücel (2015), “On the Çiftlik Regulation in Tırhala in the Mid Nineteenth Century: Economists, Pashas, Governors, Çiftlik-Holders, Subaşıs and Sharecroppers”, Elias Kolovos (Der.), *Ottoman Rural Societies and Economies*, Foundation for Research and Technology – Hellas, Institute for Mediterranean

- Studies, Halcyon Days in Crete VIII, A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2012, (Rethymno: Crete University Press).
- Kaya, Alp Yücel (2016), “XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz Liman Şehirlerinde Kadastro Siyaseti: Genel Çıkarın İnşasında ya da Yıkımında Özel Çıkarların Rekabeti”, Alp Yücel Kaya, Ayşegül Sabuktay, Dilek Akyalçın Kaya ve Ertekin Akpınar (Der.), *Akdeniz Tarihi, Kültürü ve Siyaseti – “Çoğulluğu ve Farklılığı İÇeren Bir Birlik Özlemi”*, Sempozyum Bildirileri Kitabı, İzmir Akdeniz Akademisi, s.17-38.
- Kaya, Alp Yücel (2020), “Were Peasants Bound to the Soil in the Nineteenth-Century Balkans? A Reappraisal of the Question of the New/Second Serfdom in Ottoman Historiography”, Leda Papastefanaki ve M.Erdem Kabadayı (Der.), *Working in Greece and Turkey*, (New York: Berghahn Books), s.61-112.
- Kaya, Alp Yücel (2021), “Balkanlar ve Batı Anadolu’da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)”, *Devrimci Marksizm*, 45-46, s.11-66.
- Kaya, Alp Yücel ve Yücel Terzibaşoğlu (2009), “Tahrir’den Kadastro’ya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi: ‘kadastro tabir olunur tahrir-i emlak””, *Tarih ve Toplum*, 9, s.7-56.
- Kazgan, Haydar (2005), *Galata Bankerleri*, Cilt I, (Ankara: Orion Yayınevi).
- Kenanoğlu, M. Macit (2020), “Mülk” maddesi, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 31, s.539-540.
- Keyder, Çağlar (2014), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var Mıydı?”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, (Der.) *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), s.1-14.
- Kılıç, Ayşe Funda (2017), *Türk Devrimi ve Egemenlik Anlayışındaki Dönüşüm*, (Ankara: İmaj Yayınevi, Ankara).
- Kırlı, Cengiz (2006), “Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 4, s.45-119.
- Kia, Rukiye Akkaya (2013), *Bir Ders Konusu Olarak “Devlet” – ya da Genel Kamu Hukuku Dersinin Kökenleri*, (İstanbul: Beta Yayınları).
- Koçak, Cemil (2001), “Osmanlı/Türk Siyasî Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keşfi-Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, Mehmet Ö. Alkan (Der.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, Cilt 1: Cumhuriyet’e

Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, (İstanbul: İletişim Yayınları), s.72-82.

Köymen, Oya (2007), *Sermaye Birikirken – Osmanlı, Türkiye, Dünya*, (İstanbul: Yordam Kitap).

Köymen, Oya (2008), *Kapitalizm ve Köylülük – Ağalar, Üretenler, Patronlar*, (İstanbul: Yordam Kitap).

Kunt, Metin (1987), “Siyasal Tarih (1300-1600)”, Sina Akşin (Der.), *Türkiye Tarihi*, Cilt 2: Osmanlı Devleti 1300-1600, (İstanbul: Cem Yayınevi), s.15-144.

Kurmuş, Orhan (2007), *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, (İstanbul: Yordam Kitap).

Mardin, Şerif (2006), “Tanzimat Fermanı'nın Manâsı: Yeni Bir İzah Denemesi”, Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Der.), *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ankara: Phoenix Yayınları), s.145-165.

McGowan, Bruce (2004), “Âyanlar Çağı” (1699-1812), Halil İnalçık ve Donald Quataert (Der.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2 (1600-1914), (İstanbul: Eren Yayıncılık), s.761-884.

Mumcu, Ahmet (2007), *Divan-ı Hümayun*, (Ankara: Phoenix Yayınları).

Nagata, Yuzo (1976), *Some Documents on the Big Farms (Çiftlik) of the Notables in Western Anatolia*, Institute for Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, (Tokyo: DAIWA, Tokyo).

Ollman, Bertell (2012), *Yabancılaşma – Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*, (Çev. Ayşegül Kars), (İstanbul: Yordam Kitap).

Ollman, Bertell (2011), *Diyalektiğin Dansı - Marx'ın Yönteminde Adımlar*, (İstanbul: Yordam Kitap, İstanbul).

Ortaylı, İlber (2004), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: İletişim Yayınları).

Oyan, Oğuz (1998), *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*, (Ankara: İmaj Yayınevi, Ankara).

Oyan, Oğuz (2016), *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*, (İstanbul: Yordam Kitap, İstanbul).

- Öğütle, Vefa Saygın ve Güney Çeğin (2010), *Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği – Sosyo- Tarihsel Teorinin 'Sınıf'la İmtihanı*, (Ankara: Tan Kitabevi Yayınları).
- Ökçün, A. Gündüz (1968), *Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları).
- Önal, Nevzat Evrim (2012), “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet’e Geçişte Büyük Toprak Sahiplerinin Sınıfsal Rolü ve Dönüşüm”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 39 (Nisan), s.137-169.
- Önen, Nizam ve Cenk Reyhan (2011), *Mülkten Ülkeye – Türkiye’de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, (İstanbul: İletişim Yayınevi).
- Öz, Mehmet (1997), “XVI. Anadolu’nda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları – Journal of Ottoman Studies*, XVII, s.77-90.
- Öz, Mehmet (2007), “XV.-XVI. Yüzyıllar Anadolu’sunda Tarım ve Tarım Ürünleri”, *Kebikeç*, 23, s.111-128.
- Özbudun, Sibel (2014), “Friedrich Engels ve Ailenin, Özel Mülkiyetin, Devletin Kökeni Üzerine”, http://sibelozbudun.blogspot.fr/2013/07/friedrich-engels-ve-ailenin-ozel.html#.U2hn2IF_s24 (6.5.2014).
- Özcan, Feridun Cemil (2016), “Ellili Yıllarda Türkiye Ekonomisi”, Mete Kaan Kaynar (Der.), *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, (İstanbul: İletişim Yayınları), s.39-67.
- Öztoprak, Betül (2019), “Milli Mücadele Konulu Romanlarda Celâl Bayar, Şükrü Saracoğlu ve Adnan Menderes”, *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (3).
- Öztürk, Özgür (2011), *Türkiye’de Büyük Sermaye Grupları – Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi*, (İstanbul: SAV – Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları).
- Palaret, Michael (1997), *The Balkan Economies (c.1800-1914) – Evolution Without Development*, (Cambridge: Cambridge University Press).
- Quataert, Donald (2004), “19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914”, Halil İncik ve Donald Quataert (Der.), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2 (1600-1914), (İstanbul: Eren Yayınları), s.885-1051.

- Salzmann, Ariel (2011), *Modern Devleti Yeniden Düşünmek – Osmanlı Ancien Régime’i*, (Çev. Ayşe Özdemir), (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Sarıbey Haykiran, Aysun (2013), *Aydın Vilayeti’nde Çiftlikler (1839-1918)*, Ege Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Sarıcaoğlu, Fikret (2009), “Siyavuş Paşa, Köprülü Damadı” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 37, s.313-315.
- Savran, Sungur (2014), “Sınıfları Haritalandırmak: Sınıflar Birbirinden Nasıl Ayrılır?”, Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak (Der.), *Marksizm ve Sınıflar – Dünyada ve Türkiye’de Sınıflar ve Mücadeleleri*, (İstanbul: Yordam Kitap), s.25-67.
- Sayer, Derek (2012), *Soyutlamanın Şiddeti [Tarihsel Materyalizmin Analitik Temelleri]*, (Çev. Gül Çağalı Güven), (İstanbul: Habitus Yayıncılık).
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet (1994), *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, (Ankara: TTK Basımevi).
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet (2009), “Meclis-i Âlî-i Umûmî’ (The Supreme Council-General) and The Transformation in the Ottoman Political Thought (1839-1876)”, *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 8 (23).
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet V. (1999), “Divan-ı Hümâyûn’dan Meclis-i Meb’usan’a Osmanlı İmparatorluğu’nda Yasama”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 6, Teşkilât, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları), s.17-23.
- Shaw, Stanford J. (1969), “The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils, 1839-1876”, *Near Eastern Round Table 1967-68*, ed. R. Bayly Winder, New York University.
- Shaw, Stanford J. (2008), *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)*, (İstanbul: Kapı Yayınları, İstanbul).
- Somel, Selçuk Akşin (2001), “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)”, Mehmet Ö. Alkan (Der.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, (İstanbul: İletişim Yayınları), s.88-116.
- Sönmez, Erdem (2012), *Ahmed Rıza – Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).

- Şahin, Canay (2007), “Ondokuzuncu Yüzyıl'da Samsun'da Çiftlik Sahibi Hazinezadeler ile Kiracı-Köylüler Arasındaki Arazi ve Vergi İhtilafı Üzerine Bazı Gözlemler ve Sorular”, *Kebikeç*, 24, s.75-88.
- Tanör, Bülent (2002), *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Tanör, Bülent (2006), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (2007), “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Çıkarılması”, *Kebikeç*, 23, s.209-245.
- Terzi, Arzu (2014), *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası – Petrol ve Arazi*, (İstanbul: Timaş Yayınları).
- Terzi, Arzu (Tozduman) (1998), “Hazîne-i Hâssa” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 17, s.137-141.
- Terzibaşoğlu, Yücel (2006), “Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri: 19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 4, s.121-147.
- Tezcan, Baki (2009), “The Ottoman Mevali as ‘Lords of the Law’”, *Journal of Islamic Studies*, Sayı 20/3, 2009, s.383-407.
- Tezcan, Baki (2010), *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge Studies in Islamic Civilization, (New York: Cambridge University Press).
- Timur, Taner (1997), *Türk Devrimi ve Sonrası*, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).
- Toprak, Zafer (1990), “İktisat Tarihi”, Sina Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi*, Cilt 3: 1600-1908, (İstanbul: Cem Yayınevi), s.191-246.
- Toprak, Zafer (2012), *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, (İstanbul: Doğan Kitap).
- Tökin, İsmail Hüsrev (1990 – 1934), *Türkiye Köy İktisadiyatı*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Türk, H. Bahadır (2014), *Muktedir*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1942), *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yıllık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Maarif Matbaası).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1945), *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

- Üstün, Kadir (2013), *The New Order and Its Enemies: Opposition to Military Reform in the Ottoman Empire, 1789-1807*, Columbia University, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Üşür, İşaya (1992), “Ek Bölüm: Geçiş Tartışmaları”, Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, (İstanbul: Belge Yayınları), s.355-452.
- Veinstein, Gilles (2014), “Çiftlik Tartışması Üzerine”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Der.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), s.35-56.
- Wood, Ellen Meiksins (2003), *Kapitalizm Demokraseye Karşı – Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Wood, Ellen Meiksins (2006), *Sermaye İmparatorluğu*, (Ankara: Epos Yayınları).
- Yaman Öztürk, Melda (2008), *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz – Türkiye 1979 Krizi*, (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları).
- Yıldız, Aysel (2008), *Vaka-yı Selimiyye or The Selimiyye Incident: A Study of the May 1807 Rebellion*, Sabancı Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Zürcher, Erik-Jan (2016), *Milli Mücadelede İttihatçılık*, (İstanbul: İletişim Yayınları).